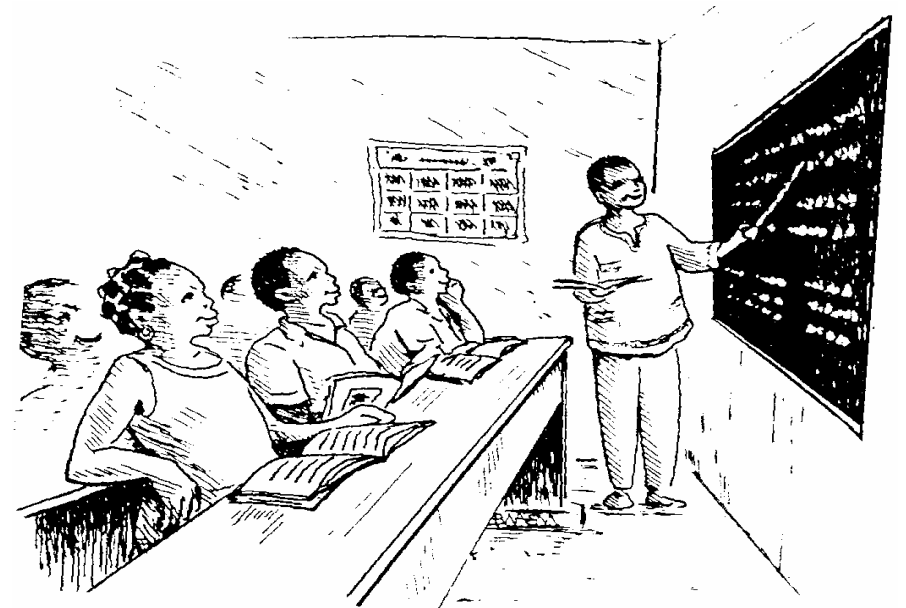

Jɔwulu kalinɔŋ ki byantɔŋŋ ki

3

Kalimɔɔ ki wɔ baarama seɓe ki

Jɔwulu kalinɲ ki byantɔnɲ ki

3

Kalimɔɔ ki wɔ baarama sɛbɛ ki

Un guide conçu par Mama Djilla, Jacqueline

Eenkhoorn-Pilon et avec la collaboration de Pornan Ouattara

SODELJO / SIL

L'orthographe de ce guide de maître a passé par une période d'expérimentation entre 2000 et 2004. Après une étude approfondie, des modifications ont été portées en 2010. L'orthographe utilisée est préliminaire et est en accord avec l'alphabet national du Mali et avec l'alphabet agréée par la Commission Nationale des Langues Burkinabè. La méthode utilisée dans ce guide s'approche à la méthode dite «fonctionnelle», recommandée par l'INA (l'Institut National d'Alphabétisation) au Burkina Faso.

Ce guide a été conçue par Mama Djilla, Jacqueline Eenkhoorn-Pilon et avec la collaboration Pornan Ouattara en 2014. Nous remercions d'avance tous ceux et celles qui, par leurs réactions et leurs remarques, pourront nous aider à améliorer ce guide. Veuillez pour cela communiquer à l'adresse suivante: B.P. 75, Sikasso, Mali.

Première édition

Octobre 2014

1 ère impression

10 exemplaires

© SODELJO / Société Internationale de Linguistique (SIL)

B.P. 75 Sikasso, République du Mali

B.P. 2232 Bamako, République du Mali

01 B.P. 1784, Ouagadougou, Burkina Faso

Tous droits de traduction, de reproduction et d'adaptation sont réservés pour tous pays.

Toutes les contestations relatives à l'application des dispositions de la présente ordonnance, fixant le régime de la propriété littéraire et artistique (No 77-46 CMLN, du 12 juillet 1977) seront portées devant les tribunaux civils, sans préjudice du droit pour la partie lésée de se pourvoir devant la juridiction répressive dans les termes du droit commun.

11.5 Sebɛtanmaan shɔɔrinq (1-10 so)

Manjan ki jaabi kiri:

15h00 à 16h00.

So wɔ̀ kila-i manjan kiri ru, niŋ ni bataa yɔ bo-a arɪman sun, yìrì i kila sɔɔman pyiiran i.

11.6 So kila sebɛ kiri wɔrirama ki :

16h00 à 17h00.

Kalinŋ ki nakɔ-i.

Abéé ciirasun, mani danwo ri kakan niḡ ni i namɔnika sho sɛbɛ ?

Abéé ciirasun kali ḡuḡ mani danwo ri ra ki ?

Manjan baara ki

Manjan baara yo wɔri ra kalindaḡ kiri tɛ :

10h15 à 12h15.

11.3 Sɛbɛ kalimaanna ki

ḡi i po *Teling kɔrɔtiḡ ni ; Fɛnɛbi ; walima Kpili fa Kwukwuḡ* wɔ maanniḡ ki ru. Kalindaḡ tenḡ tenḡ ki fɔn kalimɔɔ ki wɔ mani ḡaanna shimaan kiri bɛɛ ri kali-la. Kalimɔɔ ki i a tɔɔnyeka sho-a n'kali wulu shoɔringḡ ki tɛ kalindaḡ ki gbɛ. (1-10 so)

ḡuntɛsɛbetanmaan ki fa a nanɔri ki ri :

kalimɔɔ ki i niḡ ni namɔni a yeḡi tɛ, ḡi i po mani kalimaan kiri ru. (1-10, fɔni kiri yo nubi-a, fɔni fuuli yo so tenḡ san-a so kiri ra).

11.4 Nanɔri kiri jaabi shoɔringḡ ki (1-10 so)

Jɛnpawulu

Ka ḡaan ji sɛbɛ ka ramɔni-i, ḡi i po Joɔwulu kalinḡ ki kɔlɔshitɔḡ kiri gbɛ, kí nwɔ ḡakili kila-i, ḡi i po Miḡanka kiri wɔ kalinḡ tumaḡ fuluntɔḡ ki kalinḡ wɔri ka ḡaan sɛbɛ ki ru. Ka sɛbɛ ka yo wulu bi-a Joɔwulu kalinḡ tumaḡ fuluntɔḡ ki wɔritɔḡ kiri tɛ, kɔɔ baaramafinḡ ye, wɔ a ye kí tɛ nwɔma kalindaḡ kiri i so wulu ki kali-i, niḡ fa kí i n'sɛbɛ.

Sɛbetanmaana ki fa sɛbekalimaana ki, nfenḡ i ?

- Wulufani ki kɔɔ tɔrama ki, ḡi yo n'nu finḡ sinaḡ.
- ḡi i wulu ki tumaḡ kiri fa n'nufaanmaḡ kiri de baraka ra.
- Wuluju sɔɔmaḡ kiri bataa i ji arɔ ḡaan tɛ.
- Wulufani kwuru kiri i so tɔ po san-i arɔmaḡ nu, miḡ tu : wulufani wɔri yo bi seli-seli mafwuudemaan ni; nwɔri i bi miirimaan ḡakili la ri; bi wɔri yo koḡ curu bo-a bi ma sun, nwɔri yo koḡ kini-na bi maka ḡaan na; wulusuntalinḡ ni; niḡ fa talinḡ ni.
- ḡi i so wulu ki sɛbɛka ḡaan shoɔringḡ ki tɔ-i.

Sɛbetanmaana ki: mani fulupɔni yo kila-a ka sɛbɛ ka ru, wɔ a kali sunḡ bwununtɔḡ (11) nu. Jibi woo jibi waaci taanmani na shi kalinḡ ki i tan-ni.

1. Jibi ki sun wulusuntalinḡ ki

2. Pwulunsun

3. Mani furumaan ki

4. Sɛbekalimaana ki

5. Wulufani ki kɔri tɔmaanna ki

6. Ŋununtesebetanmaanna ki ramɔnimaanna ki

7. Wulusɔɔsaa ki

8. Sebɛtanmaanna ki / ŋununtesebetanmaanna ki

Sebɛkalimaanna ki fa n'tanmaanna ki baara ki gbɛbili-i naan wɔ tɛ jibi woo jibi, niŋ yɔ ka :

1. Jibi ki sun wulusuntalinŋ ki

Kalimɔɔ ki kakan-i ntinŋ i jibi sun wulusuntalinŋ ki sebɛ bunsinanŋ ki sun. Niŋ yɔ sebɛ-a kalindanŋ kiri na ki jɛŋ. Kalimɔɔ ki i n'ceeli-la kalindanŋ kiri gbɛ, tu kɪ niŋ wulusuntalinŋ ki kali sunu. A kɪ so wulusuntalinŋ ki kali ka shɔ-i, bari pyaanŋ yɔ so-a ma-i n'kɔri ki sun, niŋ fa n'bi ŋunŋ ki yɔ finŋ wɔ. Ŋi i bi san-a mani danwɔ sun? Waarinŋ bɛɛ ru, mani furumaan walima wulusɔɔsaa ki bɛɛ yɔ kila-a wulusuntalinŋ ki ru kɔ, pwulu yɔ na-a tan niŋ sun kalinkanŋ ki ru kɔɔtɛ.

2. Pwulunsun

Ŋakili la bo yɔ tan-a kalinŋ fwuudemaan ki sun. (A n'san kalinŋ ki sunŋ jɔnɔ ki ra, niŋ yɔ ma-a jibi woo jibi.)

3. Mani furumaan kiri kalinŋ ki

Pwulu yɔ tan-a mani furumaan ni sun, kalindanŋ kiri yeli-i wɔ kalilama ki wu silaberi ki ru. A n'di n'tɛ Baaramawɔ ri yɔ so-a wɔri-i kɪ tɛ niŋmani kiri bɛɛ ri sun sebɛ.

Jibi 11

11.1 Jibi sun wulusuntalinŋ ki

Finŋ woo finŋ yɔ nu-a, niŋ i kɔ-a.

11.2 Pwulunsun

Yibɛɛ nfenŋ ja cinŋ ?

Yibɛɛ nfenŋ bi sebɛkalimaanna ki sun cinŋ ?

Nanɔri nkenŋ gbɛ yibɔɔ kufuluntɔnŋ ka ru kalintanmaan ki sun ?

Nanɔri tɔri nkenŋ gbɛ wulu kalika naan ki fa n'sebɛka naan ki sun ?

Nkenŋ n'tɛ a i nfenŋ tɔ wulu ki bi ki sun sebɛ, yibɛɛ tɔnŋ so wɔ sun ka kufuluntɔnŋ ka ru ki ?

Ŋakilila bimaanna ki niŋ fa kalinŋ ki nafan tɔ maanna ki :

Abɛɛ kalinŋ wɔ tan-i ka ku fuuli ka ru, abɛɛ ciirasun ŋi i nfenŋ shɔ ? Á wulu bi n'sun.

Ka kalinŋ ka mani danwɔ di abɛɛ tɛ, niŋ fa n'mani danwɔ di ki ?

Abɛɛ mani danwɔ naan tɔ po ka kufuluntɔnŋ ka ru ki ?

10.6 Wulusɔɔsaa

Miŋ tu yibèè n'ja-i Kpili fa Kwukwuaŋ wɔ maanniŋ ki ru
ɲaana wɔ tɛ, konaŋ kakan-i ɲi i nufiŋ nafaamaan ni
nu-ni.

Miŋ ɲaana tenŋ ki tɛ, a yibèè ji n'tɛ yi i ji ɔwulu kalitɔŋ
sɔbe ri, yibèè kakan-i yi i ji sebe shɔɔriŋ mwaɔnna
kalitiiri.

Hali kwumaŋ kalinŋ ki kɔ, abéé kakan-i a i ji ɔwulu sebe
kiri kalitiiri awɔ mani kiri ru. Á bili n'na tu ka sunŋ dama
kalinŋ ka bantɛŋ so-a koŋ ji-i kalitantiŋ sinanŋ i ki. Niŋ
na, á kalintan sebe tɔri ri ceeli, á i niŋ kali-li waariŋ bataa
ru, walima á i a ɲakilila ki sebe wɔri-ri a tɔntɛ kalimɔɔ ki tɛ,
nwaɔma awɔ kalinŋ ki i ta jɛŋ.

10.7 Sebɛtanmaanna ki

Á Kpili fa Kwukwuaŋ sebe ki ɲaanna 18 ki fa 19 kiri kali, a i
jaabi kiri sebe awɔ kaye kiri ru a yeri ki wɔ tɔŋ kaan ni wu.

Nufiŋ danwɔ ri fwu wɔri-ra koŋ tɛ?

Nufiŋ danwɔ ri kira ki suu san-a koŋ sun ?

Nufiŋ danwɔ ri faan wɔri-ra koŋ firi ki tɛ ?

4. Sebɛkalimaanna ki

Mani yɔ kali-la, ɲi i po kalinŋ jɔɔ silaberi ki ru, walima ɲi i
po ɔwulu sebe byanŋ ka beɛ ru, nwɔri yɔ : *Teliŋ kɔɔtiŋ ni* ;
Fɛnɛbi ; niŋ fa *Kpili fa Kwukwuaŋ*.

Bi wɔri kakan-i yiri i ma sebɛkalimaanna ki ru, niŋ beɛ yɔ
ka a :

- A. Kalimɔɔ ki yɔ wulufani ki kali-la, kalindaŋ kiri i arɔ
tɔɔnye bantɛŋ tan niŋ tɛ.
- B. Kalimɔɔ ki i wulufani ki kali-la sebe. Niŋ i a wulu ki
fɛshi-a, kalindaŋ kiri i arɔ gbenanŋ bili ta-ri mani
kalilama ki sun arɔ sebe kiri ru.
- C. Koŋ bataa i wulufani ki kali-la arɔ tɔŋ kunɛ, niŋ fa
arɔ ɲaninaŋ kiri wu.
- D. Koŋ tenŋ tenŋ ki fɔn i a wulu fɛshi, niŋ i mani ki beɛ
kali : wulukanaŋ tenŋ walima wulu kuna tenŋ.
- E. Wulufani ki yɔ nukila-a ɲi i keŋɛ a yeri ki ru
wulubitɔŋ kiri kpaa ki i.
- F. Koŋ dama yɔ so-a bo-i kí i ka maanniŋ kali wɔ ka
bataa kali kalinfu ki ru.

5. Wulufani ki kɔri tɔmaanna ki: tɔŋ na walima sebetanmaanna.

Kalimɔɔ ki a so nanɔri kari bishi tan-i, miŋ tu :

- A. Nkenŋ fa nkenŋ ni ka wulufani ka ru ?
- B. Kɔɔ wulu ki i bili-la nfɛŋ sun ?
- C. Kí n'ma dɔɔkunŋ ?
- D. Wulufani ka tan ŋuŋ ki i n'danwɔ ?

6. ŋununtɛsebetanmaanna namɔnimaanna ki:

Ka mani ka ŋuŋ ki yɔ nwɔma, ŋi i ye kalindanŋ kiri tɛ, kí i so ŋununtɛsebetanmaanna ki namɔnika shɔ-i bilana ki jɛŋ.

Niŋ na siira ki ru, tɔŋ kaan kiri, wulukanaŋ kiri, niŋ fa mani furumaan kiri bataa kakan-i yìrì i kalika shɔ, yìrì jaan i bika shɔ kalindanŋ kiri tɛ.

7. Wulusɔɔsaa

Ka kalinkanaŋ ka yɔ bili-la Jɔwulu ki sɔɔsaa ki sun, tɔŋ kaan kiri yɔ sɔɔ ta-a arìmanŋ cɛfan ŋaan wɔ tɛ wulukanaŋ ki ru, niŋ bataa yɔ jaan bi-a ka kalinkanaŋ ka ru. N'jaan bimaan ki kɔɔtɛ, baaramawɔ ri yɔ so-a wɔri-i kalindanŋ kiri tɛ.

8. Sebetanmaanna ki :

(Baaramawɔ wɔri yɔ ncin-a kalindanŋ ki i ta jɛŋ: miŋ tu ŋununtɛsebetanmaanna, walima mani ki bɛɛ seberama

10.4 Sebekalimaanna ki

A Kpili fa Kwukwuaŋ wɔ maanniŋ ki kali sebe jaannu 12-17 kiri ru.

10.5 Wulufani ki kɔri tɔmaanna ki

Nanɔri kari tan. Kalindanŋ kiri i n'nupwulu arì tɔŋ na

- Kpili wuru nfɛŋ miiri-ra kwukwuaŋ wɔ jaŋ kiri sun ?
- Kwukwuaŋ tu nufinŋ kwuru kari ra nfɛŋ wɔri kpili tɛ ?
- Kpili fa kwukwuaŋ ta da ?
- Kwukwuaŋ po-i sheering wɔ wu, nfɛŋ fa nfɛŋ wuru niŋ nu ?
- Kwukwuaŋ n'bi kpili tɛ tu wúwɔ kira ki sababu ki nfɛŋ finŋ i ?
- Nfɛŋ na kpili fa awɔ konanbi ki wuru niŋ nufinŋ kwuru ki nu-a ki ?
- Kpili a tu-i kwukwuaŋ wɔ nacinwulu ki ra wa ?
- Kpili ta nfɛŋ bi awɔ mari ki tɛ ?
- Kpili wɔ mari ki bili wuru wúwɔ wulu ki ra wa ?
- ŋɛ tenŋ demaan ki kɔɔtɛ, kpili nfɛŋ ja ?
- Kpili nfɛŋ bi awɔ mari ki tɛ kwukwuaŋ bi ki sun?

Jibi 10

10.1 Jibi sun wulusuntalinɗi ki

A miɗ kwo kee cu ru ki, ɗi i n'ciirufinɗi tɔ-a ki.

10.2 Pwulunsun

- Sebɛtanmaana ki ru teɗ kiri bɛɛ ri !, ?, :, « », ;

Mabi nadamaan kiri: Yìrì so-a ji-i dɔɔkunɗi?

10.3 Mani furumaan

Mabi sun bo tɔri ri, miɗ tu : **la- /ra- /na- ; ru- / nu- / lu- ; sun-**

Niɗ ni yɔ na-a mabi ki jɛɗ. Yìrì yɔ napwulu pyaanɗi de-a mabi ki kɔri ki ru.

Miɗ tu :

<i>mabi ki</i>	<i>na- (ra- / la-)</i>	<i>nu- (ru-, / lu-)</i>	<i>sun-</i>
lu		nulu	
kwuru		rukuru	
kaan			sunkaan
Kɔli	rakɔli	nukɔli	
san	nasan	nusan	sunsan
ki	naki	nuki	

shɔɔring).

- Kalindaɗ kiri ra mani wɔ sebɛ, kalimɔɔ ki yɔ niɗ bataa kali-la sun, kalindaɗ kiri i arì tɔɔnye-ri niɗ tɛ sun. Koɗ i sebɛ tan-a niɗ waari ki ru sun ki.
- Kalimɔɔ ki i kila-a niɗ i mani ki kali nwɔma kalindaɗ kiri so n'sebɛ-i. Niɗ yɔ tɔɗɗi kaan kiri walima wulukaniɗi kiri bataa kali-la a tɔntɛ. Niɗ i a pwulu-li yìrì sun. Kalindaɗ kiri i yìrì sebɛ-ri kaan tenɗ tenɗ.
- Niɗ yɔ mani ki bataa kali-la a tɔntɛ ninkunɗi sun, fɔ ɗununtɛsebɛtanmaana ki i ta kɔ.

Jibi 1

1.1 Jibi sun wulusuntaling ki

Jiŋ de ki, siri i so-a ki.

N'kɔri ki: bi woo bi, tɔnpamaŋ yɔ n'na.

1.2 Jɛnpawulu

Kalimɔɔ ki yɔ n'bi-a tu : « *Jiri fwuudemaan ki ra, abéé Jɔwulu ki kali-i jiri jɔɔ silaberi ki ru. Jibi woo jibi kalimɔɔ ki wuru wulu baaling ŋunaŋ ji-a abéé wu, a i niŋ kali. Niŋ ŋaan ki tɛ, abéé Jɔwulu wulu baaling kiri bataa kali-i. Abéé wulu baaling wɔri kali-i jiri fwuudemaan ki ra, niŋ i kari: »*
Kalimɔɔ ki yɔ wulu baaling kiri bataa sebe-a bunsinaŋ ki sun : **a b c d e ε f g gb h i j k kp l m n ŋ ŋm o ɔ p r s sh t u w y**

Ka wulu baaling kari yɔ so-a nukila-i kwuru fuuli i :

(Kalimɔɔ ki i wulu baaling nafaamaan kiri nakuuli-a, nwɔma kalindaŋ kiri i so yiri tɔ po san-i wulu baaling nafaa wɔ kiri ru).

- 1. Wulu baaling wɔri yɔ so-a wulu bi-i arɛ ciin, niŋ yɔ dɔri-ra tu **wulu baaling nafaamaan ni**. Niŋ wulu baaling nafaamaan kiri yɔ kila-a sebe Kpeliwulu ki fa Konfɔanwulu ki ru. Niŋ ni yɔ kari : **a e ε o ɔ i u**

miŋ tu :

tɔ		mabi		Wulu kaŋ
cu	+	san	=	cu ki san
keling	+	ye	=	keling ki ye
bari	+	ma	=	bari ki ma
yaaling	+	po	=	yaaling ki po

b) Mabi wɔri ru tɔŋ kaan kiri bataa yɔ mabi ri. Niŋ ni yɔ sebe-a arɛ cinancing. **Miŋ tu :**

1. Kpili i **jɔɔ tiri** kwukwuaŋ tɛ. (p.7)
2. Miŋ maku yɔ nufing na, nwɔ ra kira ki **suu san-ni** miŋ sun. (p.10)
3. Jaling mwɔɔnna **po bo** miŋ sun ki, ... (p.11)

9.6 Sebetanmaanna ki

Á sebe pyaanŋ tan wɔri ta a dintetɔŋ tɛ. Á i n'bee wɔri ŋi i po awɔ kaniŋ kiri sun. Niŋ kɔtɛ, a i nacinwulu ceeli niŋ gbe a yelibi kiri bee ri ra. Á i a ŋakili tu wulu baaling ŋuniŋ sinaŋ ki fa wulu baaling myɛenniŋ kiri bi ki ra, niŋ fa ten nwɔri kakan-i yiri i bo wulukaniŋ kwuru kiri kɔtɛ. Miŋ tu : A nanɔri ji-i, nanɔɔten (?) kakan-i niŋ i ja wulukaniŋ ki nakɔmaŋ ki nu.

- Kpili nfenŋ ceeli kwukwuaŋ gbε ?
- Kwukwuaŋ nfenŋ ma kpili wɔ wulu bimaan ki kɔɔtε ?
- Kwukwuaŋ jaŋ kila-i kpili fa a daŋ kiri wɔ kira ki ra wa ?

9.5 Wulusɔɔsaa

9.5.1 Tɔŋ kaan nayemaan kiri (sεbε)

Mabi nayemaan ni yɔ maŋ sεbε, niŋ yɔ n'bi-a tu mabi ki fwuɔ tɔŋ kaan tenŋ sun. Niŋ mabi kwuru kiri yɔ sɔɔmaŋ fuuli:

- a) Mabi wɔri ru tɔŋ kaan jɔɔ ki yɔ tɔ. Niŋ mabi kwuru kiri yɔ sεbε da-a arɔmaŋ na yɔri i ji mabi tenŋ, walima tɔŋ kaan tenŋ i.

Miŋ tu :

tɔ		mabi		mabi tɔri
kɛlinŋ	+	ye	=	kɛlinye
daru	+	po	=	darupo
dari	+	san	=	darisan
cu	+	san	=	cusan
yε	+	tan	=	yεtan
tɔŋ	+	pa	=	tɔŋpa

Nka, yɔri yɔ sεbε-a arɔ ciin waarinŋ wɔ ru finŋ tɔri ja bo tɔ ki fa mabi ki faninmwuŋ,

•2. Wulu baalinŋ wɔri so-a wulu bi-i arɔ ciin ki, niŋ ni yɔ dɔri-ra tu **wulu baalinŋ nafaawɔ ri**. Miŋ yɔri ja wulu bi-a, nafaamaan ki bεε yɔ bo-a yɔri jεŋ. Niŋ wulu baalinŋ nafaawɔ kiri i kari Jɔwulu ki ru: **b c d f g gb h j k kp l m n ŋ ŋm p r s sh t w y**

A miŋ nafaamaan ki bεε bo nafaawɔ ki bεε jεŋ, niŋ yɔ ji-a **tɔŋ kaan a**.

Miŋ tu : ba, cε, de, fɔ, gu, gbi, jan, ko, kpen, mun, nɔn, ŋman, son, shεn.

Wulukaan ki yɔ miŋ tu futan cufadaŋ, niŋ ki yɔ sɔɔ-ra **tɔŋ kaan** ki i namɔni.

Tɔŋ kaan ki yɔ so-a ji-i **wulukaan** tenŋ bantεŋ i,

miŋ tu : fu, ja, ta, di , go (*jirinŋ bεε*), gbε, sa

Nka, ŋi i so-a ji-i wulukaan fuuli sεbε, **miŋ tu:** gbε.ta, fu.fu, ja.sa

Tɔŋ kaan kiri bεeri yɔ mwɔ-a wulukaan fuuli wu yεε,

miŋ tu : ci.ki.li , jε.rε.bi, dɔɔ.tɔ.rɔ.ku.lu

Nanɔri : Tɔŋ kaan danwɔ jibi sun wulusuntalinŋ ki ru, wulukaan fuuli yɔ wɔ ru?

(Jaabi : si.ri , so-a)

1.2.1 Baaramawɔ (Ka mani ka yɔ so-a ma-i tɔŋ na, n'so sεbetan sun ki)

Kalimɔɔ ki yɔ wulukaan kari bi-a ŋaan mwɔɔnna. Kalindaŋ kiri kakan-i kɔ i so tɔŋ kaan tenŋ tenŋ ki fɔn nu wulukaan

ki jaanbi-i. A niŋ ma, kalimɔɔ ki i yìrì seɓe-a bunsinaŋ ki sun.

jɔɔɔ	jɔ - ɔɔ	kɔkanŋ	kɔ - kanŋ
gɓeri	gɓe - ri	foroko	fo -ro- ko
Sisaali	si - saa- li	telemaan	te - le - maan
tɔtɔling	tɔ - tɔɔ -ling	bilituru	bi - li - tu - ru
Sunsuru	sun - su- ru	nafulufinŋ	na - fu - lu - finŋ

1.2.2 Baaramawɔ

Kalimɔɔ ki i ka wulukaan kari bo-a bunsinaŋ ki sun. Ntiŋ i kila, ntiŋ i n'ceeli kalindaŋ kiri gɓe, tu kí tɔŋŋ kaan ni namɔni yìrì wu arɔ̀̀ baarama seɓe ki ru: **tu, cu , ki, bi, ni, fa, sa, ra, tɔ, ta, cu, na, ri.**

N'jaan ki a so ji-i ka : kira , fani, tutu, tɔtɔ, cufa, sani, tɔra ,cucu, bitɔbi , tasa, nani, sari etc.

Baaramawɔ tɔri : na, la, da, ka , ba, wa, ri, si, se, be, te , ce

Niŋ jaan ki beɓe ra so ji-i : nala , wari , kari, siri, teri, bari, nada, nari, seɓe

1.3 Mani furumaan kiri kalinŋ ki

Yibèè n'ja-i tu wulu baalinŋ kiri ru tu *wulu balinŋ nafaamaan* jɔɔnpɔni i n'maŋ : **a e ε o ɔ i u.** Niŋ wulu baalinŋ nafaamaan kiri yɔ so-a bi-i jinita te. Yìrì birama ki yɔ po-a jinita ki te. Niŋ *jinita te wulu balinŋ nafaamaan*

» kontɔɔwulunaɔteŋ : niŋ yɔ n'ji-a tu koŋ tɔri wɔ wulu wɔ wuru bi-a tu niŋ nako.

; niŋ yɔ n'ji-a tu wulu kanŋ ki nako-i sun ki, tu ceɓan faa n'na.

Ka teŋ kari yɔ ye-a Jɔwulu kalitɔŋŋ ki te, nwoɔma ntiŋ i n'tɔ wulu kanŋ tenŋ tenŋ ki fɔn kalika jaan shɔɔringŋ ki tɔ. Yìrì yɔ ye-a yibèè te wuluju ki shimaŋ ki ru.

9.4 Seɓekalimaanna ki

Kpili fa Kwukwuaŋ seɓe ki jaannu 3-11 kiri kakan-i yìrì i kali.

Wulufani ki kɔri tɔmaanna ki

Á nanɔri kari tan, kí i n'nupwulu arì tɔŋŋ na

- Kpili wuru gbewɔ wa ?
- Á finŋ byaŋ tɔ wɔri wɔ wuru kila-a kpili gɓe.
- Kpili wuru nfenaŋ fa nfenaŋ ji kaan-na ?
- Kpili wuru awɔ jirinaŋ kiri fa awɔ bilaŋ ki ji-a dɔɔkunŋ?
- Nfenaŋ wuru kpili fa awɔ konanbi ki bataa cɔɔri-ra ?
- Kpili wɔ mari ki nacinwulu danwɔ bi wú te ?
- Kpili ta fa kwukwuaŋ wu nfenaŋ ma-a ?
- Kpili n'bi kwukwuaŋ te tu afɔɔn mari ki dɔɔkunŋ ?
- Kpili n'bi tu afɔɔn daŋ kiri dɔɔkunŋ seɓe ?

Jibi 9

9.1 Jibi sun wulusuntaling ki

Ɓakilitiŋ yɔ nacinwulu nama-a, nka ƙakilibali yɔ nacintɔŋ ki ji-a a ƙa.

9.2 Pwulunsun

- Tɔŋ kaan kiri fa tɔŋ kaan nayemaan kiri. (Tɔŋ kaan yɔ wulubaling bomansunmaan ni, nwɔri so-a nucini-i arɔ kaashi tɔri ra; ŋi so-a nucɛɛn-i.) Nfɛŋ fa nfɛŋ i tɔŋ kaan ki ji-a yibɛɛ wu?
- Yɛri tɔtarubo kiri nfɛŋ ni? Á n'bishiri wɔri?

9.3 Mani furumaan

Hali jiŋ, yibɛɛ teŋ dama ni ja-i nwɔri yɔ seɛ ki kalimandi-a yibɛɛ gbɛ. Niŋ ni yɔ kari : nufaan teŋ niŋ fa wulu lakɔ teŋ ki. Niŋ fuuli ki kɔɔɛ, teŋ tɔri ri yɔ maŋ nwɔri kakan-i yiri

ƙaan i tɔ mani kalimaanna ki ru. Niŋ teŋ kiri yɔ kari :

! Kaabateŋ (Miŋ tu : Jaa ! Shii wɔ konanbi ki fɛri jan !)

? Nanɔɔɔteŋ (Miŋ tu : Mɔ́n biki ki da ?)

: wululakaliteŋ

« kontɔɔwulutɔŋpateŋ : niŋ yɔ n'ji-a tu wulu wɔ a tɔŋpa, tu niŋ po koŋ tɔri gbɛ.

kiri i seɛ-a 'n' bomaan wu nafaamaan ki jeŋ, miŋ tu : **an en en on on in un.** ŋi i bo niŋ bataa sun, Yibɛɛ n'ja-i seɛ tu wulu baaling nafaamaan kiri so-a cɛɛn. Niŋ na yiri yɔ seɛ-a fuuli, yiri i gban arimaŋ na, miŋ tu : **aa ee ee oo oo ii uu.**

Niŋ na, a miŋ ji n'tɛ ŋi i Ɔwulu ki kali, walima ŋi i n'sɛbɛka shɔ, miŋ kakan-i ŋi i ƙakili tu wulu baaling nafaamaan kiri bwunubi ki fa yiri ŋmabi ki ra.

Miŋ mani kari sheeli : ci <> cii, da <> daa fɔ <> fɔɔ, bata <> bataa baling <> baaling

1.3.1 Baaramawɔ (Ka mani ka yɔ so-a ma-i tɔŋ na, n'so sebetan sun ki)

Kalimɔɔ ki yɔ ka fudaŋ ka ciiru tɔŋ kaan kiri bataa kali-la teŋ teŋ, niŋ i kalindaŋ kiri ranɔri-ri, a wulu baaling bwununaanŋ ji n'nu walima a n'cɛɛmaan ji n'nu, kɔ i niŋ bi.

Ka mani ka ru, seɛ tan-a bunsinaŋ ki sun ki

	Wulukaan	Bwununaanŋ	Cɛɛnmaan
1.	baa		x
2.	cin	x	
3.	su	x	
4.	foo		x
5.	tan	x	
6.	so	x	

	Wulukaan	Bwununaanɗ	Cɛenmaan
7.	dun	x	
8.	kpɛɛ		x
9.	gbaan		x
10.	shɔ	x	

1.3.2 Baaramawɔ wɔ kakan-i n̄i i sɛbɛ

Á a jaannashi tɔnɗ kaan fuuli ka ru, á i n'bo ka shɔ wulukanɗ kari ru, á a jakili tu n'kɔɔ ki ra dɛ!

1. Abu ta-i _saa_ ji kaan _sa_ ki ru. sa / saa
2. Nina mwunu __ti-i_ a _tii_ ki tɛ. ti / tii
3. Abu wɔ fili kiri _ta_-i shinkɔmi ki ru _taa_sɛbɛ. ta / taa
4. Salifu bɔnbɔnɗ ki _de_-i a daru, wú i n'_dee_ nukwulu lu la. de / dee
5. _Cii_ ki ru, Abu i _ci___. ci / cii
6. Nina na-i _suu__ki fɛɛn-ɛ, nmari i neni _su_bo a tɛ. su / suu
7. Fa Nina wɔ _taan_ ki __tan__ kanɗ na ki! tan / taan

1.4 Sɛbɛkalimaanna ki

Mani wɔri kakan-i ȳr̄i i kali, niɗ yɔ kari :

- Kalimɔɔ ki i ka Tɛlinɗ kɔɔɔɗinɗ kari kali-la : nimɔri 7, 21, 28.
- Niɗ tɛlinɗ kɔɔɔɗinɗ kiri kali kɔmaan ki kɔɔtɛ, ntinɗ i n'ceeli-la kalindaɗ kiri gbɛ, a tɔnɗ kaan ni ji n'nu,

10. Pwuninaɗ kiri ja __ari__ ١٠٠٠ ki bo kila, niɗ yɔ so-a kanɗ ki li-i.

8.6 Sɛbetanmaanna ki

Kalindaɗ kiri kakan-i kí i so nacinwulu taanɗ bishi kila-i, nɔw̄ri po-i sɛbɛ jaannu 20-30 kiri ru Fɛnɛbi sɛbɛ ki ru. A kí bataa arɔɔ kiri kila waarinɗ wɔ ru, koɗ fɔn i awɔ kali.

8.5.1 Baaramawɔ

Kalindaŋ kiri i arɔ̀̀ baarama seɓe ki shi-a, kalimɔɔ ki i ka mani ka ji-a kí wu baarama seɓe ki ciiru. Kí i mani wɔ kiri rafa a yeri tɔtarubo wuludaŋ taanshe kiri wu miŋ tu n'ma-i ŋaana w te kumaŋ.

Á yeri tɔtarubo wuludaŋ taanshe kari boka sho wulu kaŋŋ kiri ru.

Miŋ tu: Abu i n'te **a** i seɓe kali.

1. Nina i n'te **a** i juuling sa.
2. Fili li i n'te **ari** i ta lakɔli la.
3. Salifu fa Lasina i bili, kí i ta **ari** siri ceen ki sun.
4. Saanaŋ ta- i jaŋ ki ru tu **a** ra ta awɔ pinki kiri sheeli.
5. Abu tu **a** ra ta a tii ki co siri.
6. Míŋ fa Abu i n'te **yi** i ta kalimɔɔ ki daali bi.
7. Miŋ i te **ŋi / n'** i masa ki wulu ki nufye.
8. Baba fa Naan yɔ **ari** ŋakili tu-a **arɔ̀̀** tiraŋ kiri kanda kiri ra.
9. Kirashen mwɔɔnna yɔ **a / ari** du tu-a gbenankuling kiri fe seɓe.

wulubaling ceemaan ni wɔri ru, tu kí niŋ ni bi. Nka kalimɔɔ ki banteng n'kali-la, kalindaŋ kiri wɔ seɓe kiri nalamaan i ji-i.

- A kalimɔɔ ki teeling kɔrɔtiŋ kiri kali kɔ, ntiŋ i n'ceeli-la kalindaŋ kiri gbe, tu kí tɔŋ kaan kila wulubaling ceemaan na kila wɔri ru. Niŋ kɔɔte, kalimɔɔ ki i n'bi-a kalindaŋ kiri te tu kí wuludaŋ ni wɔri, wulubaling ceemaan ni na kila wɔri ru.
- Maanniŋ wɔ yɔ kila-a silaberi ki kalinkaŋ 13 ki ru (ŋaanna 27 ki ru), niŋ kakan-i niŋ i kali seɓe.

1.5 Wulufani ki kɔri tɔmaanna ki

Nanɔri yɔ tan-a:

Nkenŋ saa ki si?

Nkenŋ n'bi tu saa ki kuru?

Nfenŋ na Abu i ta suu sa na?

Niŋ i bi shɔring wa ? Nfenŋ na?

Nfenŋ finŋ na saa ki nu ki ba mari ki gbe?

1.6 ŋununteɓetanmaanna ki namɔnimaanna ki

Kalindaŋ kiri yɔ silaberi ki pwulusun kalinkaŋ 8-14 (ŋaanna 30-33 ki ru) kali-la.

1.7 Wulusɔɔsaa

1.7.1 Wulubaling kiri i serima fuuli

Yibèè n'ja-i tu Jɔwulu wulubaling kiri i serima fuuli;

n'ɲuninsinaŋ, niŋ fa n'myɛenniŋ bɛɛ ri tu n'pyaanaŋ niŋ.
 Yibɛ̀ɛ̀ niŋ ja-i silaberi ki ɲaannu 88 tɔŋ ki ru. Nkenŋ ɲakili
 fa-a wulubaalinŋ ɲuniŋ sinaŋ kiri bomaŋ ki na ?

Kalindaŋ kiri kakan-i ki i ka jaabi kari wɔri : Koŋ tɔ, walima
 kili tɔ, walima mani tɔ yɔ tɔŋpa-a n'wu, miŋ tu : Shii,
 Fanta, Ceena, Mali, Kpɛliwulu niŋ fa wulu kanaŋ ki i
 tɔŋpa-a wulubaalinŋ ɲuniŋ sinaŋ ki wu.

Wulubaalinŋ ɲuniŋ sinaŋ ki yɔ wulu kanaŋ ki cɛtu-a, miŋ tu
 jibi sun wulusuntalinŋ ki tɔŋpa-i ɲaan wɛ̀ tɛ. A niŋ shɛɛli
 ámaŋ fan.

1.7.2. Wulu lakɔ teŋ fa nkɔri ki

Sɛbekalimaanna ki ru niŋ fa n'tanmaanna ki ru, fiŋŋ bɛɛ ri
 yɔ bo-a, nwoɲa wulu kanaŋ ki sɔɔmaŋ i tɔ. Wulu lakɔ teŋ ki i
 bo-a da ? Nufaan teŋ ki i bo-a da ? Nkɔri ki i nfɛŋŋ i? Á yìrì
 boka ki shɛɛli kwumaŋ :

Shuru ki yɔ fu ki tan-a, mari kiri yɔ ju ki po-a. Salifu fa
 Lasina tu-i fu ki kelina.

1.7.3. Mabi ki

Wulubalinŋ wɛ̀ yɔ bo-a mabi ki fa mabi maka ɲaan ki
 taanshe ki faninmwuŋ, niŋ kakan-i niŋ ɲaan i bi kalindaŋ
 kiri tɛ. A ka mani ka kali ámaŋ fan.

Nina tani ti-i.

ko farɔn ?

Nfɛŋŋ fiŋŋ i na-a ciirubili ki fa pwuninaŋ kiri wu ?

Nfɛŋŋ na Shii i kari ri sa wɔri awɔ konanbi ki bataa tɛ ?

Nfɛŋŋ fa nfɛŋŋ i kira mwɔɔnna ki jaŋ ki i ?

Shii wɔ konanbi ki wɔ kenebi ki sababu ki fɛŋŋ fiŋŋ i ?

8.5 Wulusɔɔsaa

Yeri tɔtarubo wuludaŋ kiri. Yìrì yɔ kari : **n', (ɲí, ɲi, ɲì), a, yi,**
a, arì

Miŋ tu :

Míŋ i míŋ yeri ki wu-a > míŋ i **n'** wu-a

Miŋ i miŋ yeri ki wu-a > miŋ i **n'** wu-a

wú i a yeri ki wu-a > wú i **a** wu-a

Níŋ i a yeri ki wu-a > níŋ i **a** wu-a

ɲì i a yeri ki wu-a > ɲì i **a** wu-a

Yibɛ̀ɛ̀ i yi yeri kiri wu-a > yibɛ̀ɛ̀ i **yi** wu-a

abéé i a yeri kiri wu-a > abéé i **a** wu-a

kíbéé i arì yeri kiri wu-a > kíbéé i **arì** wu-a

Yìrìbèè i arì yeri kiri wu-a > Yìrìbèè **arì** wu-a

Abu i n'te a i sebe kali.

Kí i n'te arì i fu ki tan.

Koŋ + fɔaŋ > konfɔaŋ (tubabu)

Buŋ + sinaŋ > bunsinaŋ (walanba)

8.3 Sebekalimaanna ki

Fenebi naannu 22-30 kiri kalika shɔ.

8.3.1 Baaramawɔ

Fenebi naannu 22-30 kiri ru, kalindaŋ kiri kakan-i koŋ fɔn i tɔŋ kaan **nayemaan** bwununtaaŋ taanŋ kila, kí a nwɔri sebe arɔ̀̀ kaye kiri ru. **Miŋ tu:**

Kirashen, kilamaŋ, kwɔta, niinnaŋ, fenebi, nufinŋ, tɔɔnta, kufuluntɔŋ, gbenankulinŋ, kanankulinŋ, kanda, dɔɔtɔɔkulu, ciirubili, kenemaan, konanbi, niŋ ni fa arɔ̀̀ bishi ri.

8.4 Wulufani ki kɔri tɔmaanna ki

Á nanɔri kari tan, kalindaŋ kiri i n'nupwulu arɔ̀̀ tɔŋ na :

Nfenŋ na gbenankulinŋ kiri fa kanankulinŋ kiri kakan-i yìrì i tɛri-ri ?

Nfenŋ na Baba ri fa Naan ni i arɔ̀̀ nakili tu-ri arɔ̀̀ tiranŋ kiri kanda kiri ra ?

Baba ri fa Naan ni arɔ̀̀ tiranŋ kiri kanŋ nu pwuninaŋ ki po-a dɔɔkunŋ ?

Yi kakan-i yi i nfenŋ ma, yi ji n'te pwuninaŋ po ta kiri i

Nina ta-i tutu nu.

Abu ku ki nu-i.

Abu kɔɔɔɔ-i sari ki ra.

ŋì i bo-a dɔɔkunŋ ? Jɔwulu ki ru, yìrì yɔ so-a bo-i mabi kiri bataa jɛŋ.

ŋì i kali-la dɔɔkunŋ ? N'kakan-i ŋì i bi kalindaŋ kiri tɛ sebe, tu mabi ki sebe-a miŋ tu n'yɛri ki i naan wɔ tɛ hali 'i' ki ji ncin-a ŋì i nama-ni naan tɔri tɛ.

Kalimɔɔ ki kakan-i ntiŋ i mani ni bi, ka taanshe ka yɔ mani wɔri ru. Ntiŋ i so n'naan bi ka shɔ- i. **Miŋ tu :**

Abu fa Nina wɔ jalinŋ ki yɔ **kila-a** kpaanni nu.

Jɛniŋ sundulu ki ru, Abu arɔ̀̀ kpaanni kaan maŋ ki **namɔni-i** jona.

Wú yelinŋ **tan-i** dɛ. bika : <tein>

Jibi woo jibi, kí wuru **ta-a** mani ki shen-ni kpasa ra.

Abu kpankpanŋ ki **pa-i** a ra. bika : <pei >

Yìrì bo ŋuŋ ki nfenŋ i ?

Yìrì yɔ mabi ki maka naanbi-a. (Kalimɔɔ ki kakan-i ntiŋ i n'daka naan ki naanbika shɔ).

-i A mabi ki ji ma kɔ.

-a A mabi ki ji ki ma ki sun, n'nakɔ-i sun ki.

-ri A mabi ki ji ma, walima n'ji-a na ma waarinŋ nanmani ciiru.

Yi n’bɛɛ shɛɛli jibi sun wulusuntalinɔ ki ru. (Kalimɔɔ ki a so n’ceeli-i kalindanɔ kiri gbe kɪ wulu kanɔ tɔri wɔri nwɔma a i n’naan bika shɔ kɪ tɛ.)

<i>Kɔri (kpɛliwulu lu)</i>	<i>mabi</i>	<i>mabi ki ma waari naan ji fiɔɔni</i>		
		<i>-ra</i>	<i>-ri</i>	<i>-i</i>
taga	tiri	tiri-ra	tiri-ri	tiri-i
Mine	pa	pa-a	pa-ri,	pa-i
jɔ	tan	tan-a	tan-ni	tan-i
jigin	jɛri	jɛri-ra	jɛri-ri	jɛri-i
dɔn	tɔ	tɔ-a	tɔ-ri	tɔ-i
bo	po	po-a	po-ri	po-i

1.8 Sebɛtanmaanna ki

Ŋununtɛsɛbɛ, wɔ po-i pwulunsun kalinkanɔ 8-14 ki maanning ki ru silabɛri ki ru.

suu, nɛɛ, kɔrɔtɔ, sɛbɛ, baa

Abu tii ki i na-a siri. Nina tu saa ki kɔ. Abu ta-i ku ki ru.

Nayefinɔ bɛɛ ri yɔ bo-a tɔ ki, walima mabi ki sun, niɔ ni bɛɛ ri yɔ kari: tɔnɔ, tiɔ, bi, kɔnɔ, maɔ.

Yiri yɔ da-a mabi kiri ra, mabi ki i ji tɔ, **miɔ tu** :

tiri + tɔnɔ > tiritɔnɔ

Sɔɔ + maɔ > sɔɔmaɔ

po + maɔ > pomaɔ

Yiri i so-a bo-i tɔ walima mankuɔ sun, yiri i tɔ tɔri wɔri, **miɔ tu** :

bwu + bi > bwubi

Yɛlinɔ + kɔni > yɛlinkɔni

julu + tiɔ > julutiɔ

baa + tɔnɔ > baatɔnɔ

Kpaannu + tɔnɔ > Kpaannutɔnɔ

Á n’ tɔ tu tɔnɔ kaan nayemaan ki ru, a tɔnɔ kaan jɔnɔ ki ji nakɔ-a wulubalinɔ bubu ki wu, a tɔnɔ kaan tɔri ki da n’na, wulubalinɔ bubu ki yɔ ji-a ‘n’.

Á kwumaɔ ki shɛli :

Kaniɔ + danɔ > kanindanɔ (duden)

Ben+ danɔ > bendanɔ (sangaden)

wulu nupwulu-la. **Miɲ tu:**

Nkenɲ fu ki tan-a? **Abu.**

Abu nfɛnɲ finɲ tan-a? **Fu(ki).**

Abu fu ki ji dɔɔkunɲ? **Tan-i.**

N'byantɔnɲ ki

Tɔnɲ kaan tɔri ri yɔ so-a de-i tɔnɲ kaan kiri bataa faninmwuɲ.

Miɲ tu: Yi ka wulukanaɲ ka sheeli seɓe:

Abu yɔ fu ki tan-a.

Abu **kilɛn** yɔ fu ki tan-a.

Abu yɔ **tɔli** fu ki tan-a.

Abu yɔ fu **ɲmani** ki tan-a.

Abu yɔ fu ki tan-a **tanka.**

N'pyiirantɔnɲ ki :

Koɲ so-a tɔnɲ kaan ki rukila kila-i ki. A miɲ tɔnɲ kaan ki rukila-kila, kɔɔ ji-a n'na ki. **Miɲ tu:**

Kanaɲ + da > kanda

baa + tɔɔn > baatɔɔn

baa + tɔnɲ > baatɔnɲ

Jibi 2

2.1 Jibi sun wulusuntaling ki

Jibi woo jibi, tɔɔnta yɔ ta-a kalinfu ru.

N'kɔri ki : jibi woo jibi konaɲ yɔ bi ɲunaɲ tɔ-a.

2.2 Pwulunsun

N'ji tu wulusuntaling ki tɔnpa wulubalingɲ ɲuniɲ sinaɲ wu, ɲi i ta nako wulu lako teɲ wu. Nufaan teɲ ki ji ki wu seɓe, niɲ wɔ yɔ n'bi-a tu nufaan pyaanniɲ kakan ɲi i tan.

Wulubalingɲ wɔ yɔ **ta** ki fa **a** ki faninmwuɲ tɔnɲ kaan **ta-a** ki ru, ki ranɔri niɲ kɔɔ ki sun. N'ɲaan bika i sho ki te seɓe.

Ki ranɔri tu : Nfɛnɲ wulubalingɲ nafaamaan kiri fa wulubalingɲ nafaawɔ kiri po san-a arimaɲ nu ?
Wulukaan ki i kila-a dɔɔkunɲ ?

Ki ranɔri tu : Nfɛnɲ wulubalingɲ nafaamaan kiri tɔnɲ na wɔ kiri fa ɲinitateɓi wɔ kiri po san-a arimaɲ nu ?

Nfɛnɲ wulubalingɲ nafaamaan bwununaanɲ kiri fa n'ceɛmaan kiri po san-a arimaɲ nu ?

N’bishi ri wɔri kɪ tɛ.

2.3 Mani furumaan

Miɲ tu yibéé n’ja-i ɲaan wɔ tɛ, jɔwulu kalitɔɲ ki kakan-i ntɲ i a ɲakili tu wulubalinɲ kiri bwunubi ki fa yìrì ɲmabi kiri ra, nɔwɔma jɔwulu ki i so kali-i, walima ɲì i sɛbɛka shɔ. Niɲ kɔɔtɛ, ntɲ kakan-i ntɲ i n’tɔ tu wulubalinɲ ki so-a ji-i tɔɲ na wɔ, walima ɲinita tɛ bi wɔ.

Miɲ tu: cɛ <> cɛn, ci <> cin, faa <> faan, fyɛ <> fyɛn, jaa< > jaan.

2.3.1 Baaramawɔ tɔɲ na wulu la

Kalimɔɔ ki yɔ ka katimu ka ru wulukaan kiri walima tɔɲ kaan kiri kali ji-a kalindanɲ kiri wu tenɲ tenɲ, kɪ i n’bi wulukaan ki ru, walima tɔɲ kaan ki ru , a wulubalinɲ nafaamaan tɔɲ na bi wɔ walima ɲinita tɛ bi wɔ ji n’nu. Niɲ kɔɔtɛ, kalimɔɔ ki i kalindanɲ kiri bo ta-a bunsinanɲ ki sun, ki i ta niɲ wulukaan ki walima tɔɲ kaan ki sɛbɛ-ri kalimɔɔ ki wɔ katimu namɔnimaaan ki ru miɲ tu katimu fuuluntɔɲ ki i ɲaan wɔ tɛ.

2.4 Sɛbɛkalimaanna ki

Maanniɲ wɔ yɔ kila-a silabɛri ki ɲaannu 55 ki sun, kalikanɲ 23 ki ru.

Miɲ tu : Ka wuru cɛɛnni bɛɛ. Abu yɔ fu ki tan-a. Mari ki yɔ suu ki kwuru-ra pulu la.

Waaci mwɔɔɔnna, faninmwuɲ ki bomaɲ ki yɔ koɲ yɛli-la. Niɲ ki na, mani dama yɔ maɲ niɲ kiri yɔ shɛɛli-la, nɔwɔma ɲi i so tɔɲ kaan kiri tumaɲ ki tɔ-i.

N’jɔɔ ki :

Tɔɲ kaan ki kakan-i ɲì i ji miɲ tu finɲ tenɲ, koɲ yɔ so-a wɔ rucini-i tɔ tenɲ na.

Miɲ tu : Abu yɔ fu ki tan-a. A miɲ niɲ wulu kanɲ ki shɛɛli, tɔɲ kaan ki bataa tenɲ tenɲ yɔ so-a rucini-i a bishi tɔɲ kaan na kɔɔn :

Tɔ	yentɛfinɲ	Tɔ	P	Mabi-taanshɛ
Abu	yɔ	fu	ki	tan -a.
<i>Shaka</i>	yɔ	fu	ki	tan -a.
Abu	wuru		fu	ki tan -a.
Abu	yɔ	kɛli	ki	tan -a.
Abu	yɔ	fu	ka	tan -a.
Abu	yɔ	fu	ki	ti -a.

N’fuluntɔɲ ki

Tɔɲ kaan ki bataa yɔ so-a tu-i a cinancingɲ ; a koɲ ji nanɔri

Jibi 8

8.1 Jibi sun wulusuntalinƙi

Bitɔɔɔƙi kiri tu: a tiranbi ji wuru n’ɔ-a, a bƙuubi ji wuru so-a.

N’ƙɔri ki : *A tiranƙi ji a fƙuu ki ru waarinƙi wɔ ru, n’so ki i bi wɔ, n̄i i niƙ ma-a ki, nka a bƙuubi ki so n’sun waarinƙi wɔ ru, n̄i i niƙ n̄akilila ki kila-a, nka n’ma waaci ki fƙuude-i kɔ.*

8.2 Pwulunsun:

Jinita te bi wɔ yɔ kila-a wulubalinƙi bubu ki jɛn, kɔ nanɔri niƙ sun sebe. N̄i so-a bo-i wulubalinƙi nafaamaan kwuru danwɔ ri kɔɔte? Kɔ tɔnƙi kaan ni wɔri, n̄i a kila n̄wɔri ru. Mabi yentefinƙi kiri Jɔwulu ki ru. Yiri tumaƙi ki n’danwɔ? Yiri nfɛnƙi ji-a? Miƙ waaci danwɔ fa n’danwɔ ɔ-a? Niƙ waaci kiri taanshe kiri bo-a da wulu kanƙi ki ru?

Mani furumaan:

Tɔnƙi kaan ki fa tɔnƙi kaan nayemaan ki

Nwɔma Jɔwulu ki i so sebeka shɔ-i, kalindaƙi kakan-i n̄i i tɔnƙi kaan kiri ɔ. N’kakan-i n̄i i n’ɔ tu wulu kanƙi ki bataa namɔni-na tɔnƙi kaan tenƙi walima tɔnƙi kaan m̄wɔɔnna wu. Faninmwuƙi yɔ tu tɔnƙi kaan kiri faninmwuƙi.

wulukaan	Tɔnƙi na wɔ bi wɔ	jinita te bi wɔ	Tɔnƙi na wɔ bi wɔ	jinita te bi wɔ
1. ba				
2. cin				
3. su				
4. foo				
5. taan				
6. so				
7. dun				
8. kpe				
9. gbaan				
10. shɔ				

2.5 Wulufani ki ƙɔri tɔmaanna ki

Nanɔri kari tan :

- Abu wɔ fili kiri nfɛnƙi ja jaƙi ki ru?
- Fili kiri finƙi wɔ ja wuru-i, baa wuru i wa? Nfɛnƙi wuru-i?
- Fili kiri ceen ki pa dɔɔkunƙi?
- Fili kiri ceen ki pa-i waaci wɔ ru, Abu wuru nfɛnƙi ma-a?

2.6 n̄ununtɛsebetanmaanna ki namɔnimaanna ki

Kalindaƙi kiri kakan-i kɔ i kalinkanƙi 15 ki fa 23 kiri kali.

2.7 Wulusɔɔsaa

a) n wɔ yɔ bo-a ɔ kiri kɔɔte, walima mabi ki kɔɔte, niƙ n̄aanbika shɔ kwumaƙi sebe.

Wulu kanɗ ka seɓe, nwoɓa ɗi i so n'naanbika shɔ-i.

Kí i cu kɔli	n'kanɗ na,	kí i na	n'kɔli	Abu tɔntɛ.
	V		V	
	Cɛɛn ki		cɛɛn ki	

n ki yɔ bo-a finɗ ta ru, finɗ wɔ wulu bi-i kɔ. N'nafaamaan ki yɔ ɗi

A tɛling kɔrɔtiɗ taanshe 29 ki kali : n bɛɛ ri yɔ maɗ. N' jɔɔ ki, n'fuluntɔɗ ki, niɗ fa n'byantɔɗ ki bo nkɛɗ ta ru ?
(Jaabi ki yɔ ka a :

1. n'neen ni	2. n'tɛ	3. n'nu
V	V	V
Míɗ	míɗ	ku ki

A tɛling kɔrɔtiɗ taanshe 1 (tenɗ) ki kali seɓe.

b) N'naanbi kalindaɗ kiri tɛ, tu finɗ tɔri ri maɗ tu wɔri yɔ so-a gban-i mabi ki ra, ɗi i napwulu ji tɗ, walima ɗi i mankutu tan. Niɗ fa mabi ki maka naan ji wɔ kiri tenɗ i ki.

Niɗ ni yɔ seɓe da-a mabi ki ra. Finɗ tɔri bo-a yìrì faninmwuɗ ki.

Niɗ finɗ kiri bɛɛ ri i kari : **-maan, -lama, -ka**

Abu i cɛɛn ki kɔlimaan ki ja.

Nina tii ki sɔɔmaan ki i fu ki ru.

7.5.2 Baaramawɔ

Ka mani ka ji kalindaɗ kiri wu arɔ̀̀ baarama seɓe ki ru, Kí i mani wɔ kiri rafaɗ tiiri mabi ki yetefinɗ kiri ra nwoɓa kí i so yìrì bataa boka shɔ-i. Ka baara ka ma-a kalindaɗ kiri wɔ seɓe ki ru. Seɓe tan-a bunsinaɗ ki sun kwumaɗ ki.

1. Jibi woo jibi, Shii yɔ / i baarama-a. Wú i mankwulu cɔ-ri n'mwɔɔnna.
2. Shii i n'tɛ, a i / ra ta a wu bani na.
3. ɗankaɗ, Shii kwɔta tan wuru awɔ fu ki kɔɔtɛ.
4. Cininaɗ kiri na de koɗ kanɗ nu Shii gbe kili ki.
5. Dɔnsaɗ, a taraɗ ja ji po Shi ra, wú i n'wu-a shuu, wú i n'kɔli.

7.6 Seɓetanmaanna ki

7.6.1 Á ka tɔnkaan kari seɓe :

Sunɗ, juuling , ninintanmaɗ, naɗiɗ, kirinɗ, bani, nankaɗ, kɔɗ, bilifinɗ, payashi, kufuluntɔɗ, jirinaɗ.

- **a/ ra** : Niŋ ni yɔ taanshe ri nwɔ̀ri yɔ ye-a mabi ki te ɲi n'ji-a tu, mabi ki ma-i sun ki. ɲi i faa ra ma.

Miŋ tu :

Abu a ta ku ki siri.

Kalindaŋ kiri ra na kalinŋ ki tan bilana.

- **i** : tɔri yɔ maŋ, niŋ yɔ bo-a bimatɔŋ ki fa mabi ki faninmwuŋ. Niŋ yɔ wulufani ki ta jɛŋ bi ki bi-a. Waarinŋ ka 1 ka tɔmaŋ di ki. Niŋ na, miŋ yɔ bimatɔŋ ki nucini-na **wú** ra . A niŋ ma, a 'i'ki ji maŋ, n'yɔ tɔ-a.

Wulukaan tɔri wɔ̀ri yɔ ye-a mabi ki te sebe wulu kanŋ ki ru : **na, ta, so, ja, ji, faa**. Niŋ yɔ bo-a waaci ji taanshe ki fa mabi ki faninmwuŋ. Niŋ ni yɔ pyaanŋ bo-a mabi ki maka jaan ki sun.

7.5.1 Jaan ji wulukani kiri :

Abu wɔ jalinŋ ki **yɔ** kila-a kpaanni nu. (dɔɔ)

Jibi woo jibi, kɪ **wuru** ta-a mani ki shen-ni kpasa ra.

(fwuudemaan)

Abu **a** ta deŋ shen ki taa, nka wú **a** peesuu ɲunaŋ sa. (wulu bi waaci ki kɔɔte)

Kɪ i **faa na-a** siri. (ta jɛŋ yɔ bi-a kɔɔte)

Kɪ i n'tɔ tu wú fu ki ciiru maŋ. (ta jɛŋ)

Donpa i wari kila-a jii **jurama** ki ru.

Dee ki **dika** je ki, Abu i n'nuka jitan.

Nanɔri : N'bi tu kalindaŋ kiri tɔŋ kaan ni wɔri, fiŋ bɛɛ da-i nwɔ̀ri ra.

2.8 ɲununtɛɛbetanmaanna ki

ɲununtɛɛbetanmaanna wɔ po-i silabɛri ki maanninŋ ki nu kalinkanŋ 15 ki fa 23 kiru ru.

Bɛɛkɔɔ, suunna, kilɛn, fɛɛn, tɔntɛ. Abu tu arɪ ta bananku kaan jaŋ ki ru.

Abu wɔ fili kiri sɔɔmaan ki tu-i, Lasina i cɛɛn ki ja ji ki ru.

Wú ciirasun tu baa i.

Jibi 3

3.1 Jibi sun wulusuntaling ki

Pyaaṅ pyaaṅ yɔ cɛ ḡuniṅ gbɛ-a.

Kɔri ki: Bi bataa yɔ tɔnpa-a pyaaṅ pyaaṅ fɔ ḡi i na ji n'sinaṅ.

3.2 Pwulunsun

Pwulunsun yɔ tan-a wulubaling nafaamaan tɔṅ na wɔ bi wɔ kiri fa jinita tɛ bi wɔ kiri sun. Yiri bwunuka ki fa yiri ḡmaka ki yɔ shɛli-la sɛɛ.

Ki nanɔri : Bika jaan danwɔ wulubaling kiri ra ?

- N'bi tu kalindaṅ kiri tɔṅ kaan ni wɔri ḡi i niṅ bo bunsinaṅ ki sun.
- N'bi tu ki wulubaling nafaamaan kiri bika jaan ki bi. Niṅ kɔtɛ, ḡi i nafaamaan kiri wɔ fudaṅ kiri bo bunsinaṅ ki sun sɛɛ. ḡi i n'banba, nafaamaan kwuru ki bataa i kila n'nu.

3.3 Mani furumaan

3.3.1 Wulubaling bubu ki

Wulubaling bubu ki ji kalindaṅ kiri wu jibi sun wulusuntaling ki ru. Ki nanɔri a ki jakili ji fa a n'jaan ki

nfɛṅ na ?

Daru jinaṅ kiri kakan-i yiri i fɛɛ dɔɔkunṅ ?

7.5 Wulusɔɔsaa

Mabi kiri fa arɔ sunbo kiri (sɛɛ) : **yentɛfinṅ kiri.**

Finṅ tɔri ri yɔ maṅ sɛɛ, nwɔri yɔ **ye-a** mabi ki tɛ, ḡi i so waaci kiri po san-i arɔmaṅ nu . Yiri yɔ bo-a mabi ki jɛṅ, nwɔma n'ma waari ki i so tɔ-i. Yiri yɔ sɛɛ-a mabi ki jɛṅ, ḡi i gban bimataṅ ki ra.

Miṅ tu :

Biṅ kiri / yɔ / arɔ jɛṅ wɔ ki doṅ ki / shɛli-la.

(tɔ kwuru) / (yentɛfinṅ) / (tɔ kwuru) / (mabi kwuru)

Yentɛfinṅ kiri yɔ kari :

- **Yɔ :** Niṅ yɔ taanshe wɔ yɔ ye-a mabi ki tɛ, koṅ so n'tɔ-i tu ḡi ma-a dɔɔ. Niṅ **yɔ** ki yɔ so-a ji-i 'i'pyaaṅ mani kiri bɛ ru.
- **wuru:** Niṅ yɔ taanshe nwɔ yɔ ye-a mabi ki tɛ ḡi n'ji-a tu, mabi wɔ i jaanbi-a, tu bi ki faa ma ki sun, nka nwɔtiṅ ki i n'bi-a, bi ki fwuude-i nintiṅ gbɛ kɔ.

Miṅ tu :

Abu wuru ta-a ku ki ru.

Kalindaṅ kiri wuru kaling ki tan-a toṅ beling ki fɛ ji.

Sebetanman̄ ki ru, á i a ñakili tu wulubalinḡ bubu ki ra.
Kalinkan̄ ka rakoman̄ ki ru, ñununtesebetanmaanna na
wɔri abéé te ka mani furumaan ka sun.

7.4 Sebekalimaanna ki

Fenebi ñaannu 12-21 kiri kali.

7.4.1 Wulufani ki kɔri tɔmaanna ki

Á ka nanɔri kari tan, yìrì kɔri kiri i bi tɔn̄ na shuu

Shii nfenḡ ma awɔ fu ki kɔɔte ?

Nfenḡ ncin-a Naan ni i arì wu-ri kwɔta ki ru jibi woo jibi ?

Naan ni danjeelaan̄ ki namɔnika shɔ dɔɔkun̄ ?

Nfenḡ na dan̄ ñaniñ sun tumaan̄ kiri i arì wu-ri bani ki ra ?

Sumwunusanman̄ kiri kakan̄ yìrì i ji-ri dɔɔkun̄ ?

Míñ kakan-i ñí i n'bo n'sun juulinḡ kiri fa juulinḡ fe juulinḡ
kiri ji-ri dɔɔkun̄ ?

Baarama juulinḡ kiri kakan-i yìrì i wu-ri nfenḡ na ?

Nfenḡ fa nfenḡ kakan-i ñì i po bili-li sun̄ ki na ?

Naan ni nfenḡ ma-a sun, kí i kila, kí i nufinḡ ki namɔni ki
tɔnpa ?

Shii wɔ kaninḡ sun tɔn̄ kiri nfenḡ ma-a sun, kí i kila, kí i
nufinḡ ki nu ?

Yibèè ta woo ta kwɔta ra, yi kakan-i yi i yi gbɛ kiri rawu

te, niñ mani wɔri yɔ po san-a wulubalinḡ pye kiri ru.

N'pwulu silaberi ki ru kalikan̄ 20 ki sun kí te.

N'ji kí wu, tu mani i, kí kakan-i kí i arì ñakili tu nwɔ ra
n'mwɔɔnna. Mani kiri ji kí wu, niñ fa mani wɔri i yìrì po
san-a arìman̄ nu.

tii ki < > tiñ ki

Yeri ki < > yerin̄ ki

Bɔli ki < > bɔlin̄ ki

3.3.2 Baaramawɔ 1

Kalimɔ ki i n'bi-a kalindan̄ kiri te, tu kí arɔ̀̀ Baarama sebe
kiri shi, ntin̄ i n'mani ki ji kí wu, kí i mani wɔ kiri rafa-a, a
wulu baalinḡ bubu walima fin̄ wɔ kakan-i ñì i bo niñ mani
kiri ru walima a fin̄ tɔri ji bo-a man̄ ki miñ tu n'ma-i n'fe
ñaan wɔ te.

Ñeniñ___ Abu cɔɔri-i faan na. Abu ta-i jan___ ki ru jibi

bɛɛ, wú i ta fa jari___ bili wu.

Wú i dan̄___ sɔɔ awɔ ñaan___ ki ru, tu a ra jari___ ki

jeri. Jari_ ki a ñuniñ___ ki nuti-i,

Abu i keni, wú i bili, wú i feɛn. Wú feɛn-ɛ, ñɔɔnni___ i
wú bu, ta___ i po wú ra.

Niŋ fa a fɔn na, Abu i bili na kulu. Koŋ____ bæe i jaŋ____
wɔri Abu tɛ.

Ntiŋ____ tu saŋuu____ fa ɲɔɲmi____ ŋuŋ____ i bo-a niŋ
jaŋ____ ki ru, ŋi i bo ta____ ki sun cii ki____ ru.

Dɔnsaŋ____, a cii____ ki so, wú so-a a bili-i ki. Wú i
san-a a ɲaanna jibi woo jibi.

3.3.3 Baaramawɔ 2

N'bi tu kí tɛliŋ kɔrɔtiŋ nimɔrɔ 4, 8, niŋ fa 12 kiri kali.
Wulubaliŋ bubu ki i ji kí wu. N'bi tu kí tɛliŋ ki kɔrɔ ki sebe
arɔ̀̀̀ kaye kiri ru.

3.4 Sebɛkalimaanna ki

N'bi tu kí Silaberi kalikaŋ 20 maanniŋ ki kali, niŋ wɔ̀̀ yɔ
kila-a silaberi ki ɲaannu 45 ki sun.

3.5 Wulufani ki kɔri tɔmaanna ki

Nanɔri kari tan :

Nfɛŋŋ fiŋŋ ni wuru ta-a Abu tiŋ ki wɔ sinanŋ ki nu-ni?

Abu nfɛŋŋ ma?

Abu nfɛŋŋ ma nnaŋ kiri jɛŋ wɔ ki wu ?

Nnaŋ kiri tu-i ta-a Abu tiŋ ki wɔ sinanŋ ki nu-ni wa ?

Jibi 7

7.1 Jibi sun wulusuntaliŋ ki

Biŋ kiri yɔ arɔ̀̀ jɛŋ wɔ ki doŋ ki sheeli-la.

7.2 Pwulunsun:

- Kili la wulu kiri posanmaŋ ki arɔ̀̀maŋ nu.
- Kalindaŋ kiri nanɔri a kí ji wulu kiri po san-a arɔ̀̀maŋ nu.

Tɔŋŋ kaan kiri yɔ Shii wɔ maanniŋ ki ru, abéé yɔ wɔ̀̀ bi-a
ɲaan tɔri tɛ awɔ kili kiri ra wa ?

Kalindaŋ kiri nanɔri tu kí mabi maka ɲaan walima n'ma
waari ji taanshe kiri bi n'tɛ.

N'danwɔ jibi sun wulusuntaliŋ ki ru.

A taanshe ki ra pwulu ji -i, walima -li, niŋ kɔrɔ danwɔ
wɔri-ra yibèè tɛ, ŋi mani danwɔ ri napwulu-la wulu kanŋ
ki ru ?

7.3 Mani furumaan

N'ɲaanbi kalindaŋ kiri tɛ tu wulubaliŋ nafaamaan kwuru
kiri bataa so-a bo-i wulubaliŋ bubu ki jɛŋ tɔŋŋ kaan
nakɔmaŋ ki ru.

Miŋ tu : fiŋŋ < > fiŋ ; ciŋŋ < > ciŋ ; paŋŋ < > paŋ;

fɔŋŋ < > sɔŋŋ ; buŋŋ < > sunŋŋ

Niŋ na a tɔnkaan kiri bi sheeli nwoɲma á i n'tɔ tu yìrì ru
wulubaliŋ nafaamaan kiri i bi-a tɔŋŋ na walima jinita tɛ.

bɛɛ ri yɔ kari : tɔ ki fa jamwu ki, pomaŋ ki, kaniŋ suntɔŋŋ kiri bɛɛ ri ŋaanbi, ma baara ki, daŋ kiri tɔ kiri dɔɔkunŋ , niŋ fa a bishi tɔri ri. Ka sɛbɛ ka tanmaŋ ki ru, á a ŋakili tu wuluteŋ kiri ra, niŋ fa yìrì bomaŋ kiri ra. Á i a ŋakili tu mabi sun taanshe kiri ra sɛbɛ.

3.6 Ŋununtɛsɛbetanmaanna ki namɔnimaanna ki

N'bi tu kalindaŋ kiri silabɛri ki ru kalinkaŋ 20 ki fa pwulunsun kalinkaŋ 15-21 ki kalika shɔ.

3.7 Wulusɔɔsaa

3.6.1 Taanshe kiri : ki, ri, niŋ fa kiri

N'ŋaan bi kalindaŋ kiri tɛ tu 'ki' ki so-a bo-i Jɔwulu lu tɔ kiri bataa jɛŋ. Niŋ yɔ n'ji-a tu tɔ ki ŋaan tɔmaan i. Wulu bi-i n'sun kɔ, walima koŋ bataa yɔ wɔ tɔ-a. 'Ki' ki yɔ finiŋ tenŋ ji-a sɛbɛ.

A miŋ ji n'sɛbɛ-a, faninmwuŋ yɔ bo-a n'fa tɔ ki faninmwuŋ.

Miŋ tu: kari <> kari ki , daŋ <> daŋ ki, cɛɛnni <> cɛɛnni ki

Ki ki yɔ napwulu ji-a **ŋi**, a tɔ ki ji nakɔ-a wulubaliŋŋ bubu ki wu, miŋ tu yibéé n'ja-i ciŋ ŋaan wɔ tɛ. A tɔ ki ji finiŋ mwɔɔnna ji-a, finiŋ mwɔɔnna tɔmaan ji taanshe ki yɔ bo-a : **kiri**. Niŋ fani yɔ sɛbɛ-a faninmwuŋ i tu n'fa tɔ ki faninmwuŋ.

Miŋ tu : kari ki <> kari kiri, daŋ ki <> daŋ kiri (ŋini), cɛɛnni ki <> cɛɛnni kiri

A tɔ ki ji finiŋ mwɔɔnna, nwɔri tɔ ki, niŋ taanshe ki yɔ **ri**.

Miŋ tu : kari ri, baa ri

Ka yɔ n'ji-a yibéé wu tu tɔ ki i finiŋ mwɔɔnna, nka finiŋ wɔri

yε, yibéé n'to-a nwò tenɗ i ki.

Ka **ri** ka yò napwulu-la **li**, walima **ni** mani kiri bεε ri ru.

Miɗ tu : **daɗ ni**, **kpili li**, **juulingɗ ni**, **bili li** , **fɔɗɗ ni**

3.7.1 Baaramawo

Á a naanna shi taanshe kari ru : **ri**, **li**, niɗ fa **ni**. Á i yìrì boka shò tɔɗɗ kaan kiri jɛɗ wulu kanɗ kiri ru pantε. **Miɗ tu** :

bili Daɗ ki _____pa-i > Daɗ ki **bili li** _____pa-i

Peesuu _____ tu-i jiringɗ ki fε.>

Peesu ri tu-i jiringɗ ki fε.

1. fili Abu fa Nina --- **fili li** _____ ji-i.
2. kari Afu tu awo **kari ri** _____ kuru.
3. baa fa saa **Baa ri_** fa **_saa ri_** na-i ninanɗ ki taa.
4. jaɗ Doɗɗori ki i ta **_jaɗ ni_** wɔri Lasina tε.
5. Wwuru fa pwuniɗ Abu pwanɗ ki ta-i **_wwuru ri_** fa **_pwuniɗ_ni** kilen.
6. Cita Cii ki ru **_cita ri_** na-i ji ki ru.
7. Nnanɗ Abu i ----- **_nnanɗ ni_** ja.

baarama sebe kiri ru a jaan shooɗing ki tε. Mabi maka jaan taanshe kari (**-ri**, **-ni**, **-li**) shi da mabi kiri ra, nwɔma ηì i n'ji tu mabi wò maannama waaci shi-i, Joɗwulu fɔɗmaan nu. Kalimɔɔ ki i ka mani ka ji-a kí wu aròò baarama sebe ki ru.

Kí kakan-i kí i n'ma ka jaan ka tε:

(nu) Nnanɗ ni i ta Abu wò sinanɗ ki nu-**ni**.

1. san Abu i jɔɗɗɔ, wú i ta _____ jaɗ ki ru ma. (san-ni)
2. sari, soɔ A si ki _____, wú wuru ta-a _____ nnanɗ kiri jɛɗ. (sari-ri, soɔri)
3. ta Fili kiri i _____ lakɔli la jibi woo jibi. (ta-ri)
4. kilen Bani ki i kirashen ki _____. (kilen-ni)
5. bili Juulingɗ kiri i po _____ sunɗ na. (bili-li)
6. ye Shii wò tiraɗ kiri i kari ri _____ arè kanɗ ni na. (ye-ri)
7. nufaan Naan kiri i arè _____ jiringɗ ki fε. (nufaan-ni)
8. kari Nandanɗ fuuli i _____. (kari-ri)

6.7 Sebɛtanmaanna ki

Shii fa awo konanbi ki jaan yò bi-a kalindanɗ kiri tε sebe. Niɗ kɔɔtε, ηì i ceeli kí gbε, tu kí mani pyaanɗ sebe arè yeɗi sun. Ka baara ka ru, finɗ wòri kakan-i niɗ i kila manɗ, niɗ

arìman̄ nu.

Miṅ tu :

Wuluju	Kpeli	Wuluju	Kpeli	Wuluju	Kpeli
feshimaan	wulu	keṅsmaan	wulu	sunjerima	wulu
				an	
Míṅ	<i>ne</i>	Miṅ	<i>e</i>	Mìṅ	<i>o</i>
kí	<i>u</i>	ki	<i>Perenpe</i>	ki	<i>te, ma</i>
			<i>rentigela</i>		
			<i>n</i>		
wú	<i>a</i>	wu	<i>ko</i>	... wu	<i>ni ... ye</i>
		yiri	<i>a nana</i>	yìrì	<i>o</i>
			<i>ka bo</i>		

3.8 Sebetanmaanna ki

Ḥununtesebetanmaan ki wè po-i silaberi ki kalinkanḡ 20 ki fa pwulunsun kalinkanḡ 15-21 kiri ru.

Kuḡ, jaḡ ki,

Nnaḡ ni i ta ntij wà sinaḡ ki nu-ni.

Wú i nnaḡ kiri jeḡ wà ki bu tama na.

Bananku kaan maḡ ki ḡḡni kà-i.

Kí i tiri fu ki ru.

Jibi 4

Kalimḡḡ ki i ka mani ka ji-a kí wu arḡḡ baarama sebe ki ru.

N’ji ka sali: ti Nina yḡ tani ki _____.

= > Nina yḡ tani ki **ti-a**.

wu Mari ki yḡ juulingḡ ki _____.

= > Mari ki yḡ juulingḡ ki **wu-a**

1. si Nina yḡ ku ki ____ . (si-a)
2. nu Masa yḡ saa ki ____ . (nu-a)
3. ma Solo yḡ bari ____ . (ma-a)
4. tan Shuru kiri yḡ fu ki ____ . (tan-a)
5. kali Afu yḡ sebe ____ . (kali-la)
6. nεε Mari ki yḡ weli ki ____ . (nεε-ra)
7. kaan Abu yḡ ji ki ____ . (kaan-na)
8. keni Sanpa yḡ ____ . (keni-na)
9. na Ḥneniḡ kiringḡ yḡ ____ . (na-a)
10. shḡ Ḥneniḡ bilanḡ yḡ ____ . (shḡ-a)

6.5.1 Baaramawḡ mabi makḡmaan ki taanshe ki.

Kalindanḡ kiri kakan-i kí i niḡ baaramawḡ ki nafaa arḡḡ baarama sebe kiri ru a ḡaan shḡḡringḡ ki te. Mabi maka ḡaan taanshe kari shi da mabi kiri ra, nwḡma ḡi i n’ji tu mabi ki makḡ Jḡwulu fḡḡmaan nu. Kalimḡḡ ki i ka mani ka ji-a kí wu arḡḡ baarama sebe ki ru.

- Shii mankulu cɔmaan ki po baaramamaŋ ki ru, wú i nfɛnɛ ma-a ?

6.5 Wulusɔɔsaa

Mabi ki maka jnaan ki. Tumaŋ danwɔ mabi maka jnaan taanshe kiri ra.

N'jnaanbi kalindaŋ kiri tɛ, tu taanshe byaŋ i Jɔwulu ki ru, nwɔ̀ri i mabi ki maka jnaan ki bi-a. Niŋ taanshe kiri i kari : **-a** (Nina i saa ti-**a**); **-i** (Abu ku nu-**i**) niŋ fa **-ri** (daŋ ki wuru bili-la, ñi tu-**ri**).

Baalinŋ yɔ bili-la yìrì fa mabi ki faninmwuŋ.

-i mabi kɔmaan taanshe. (**-i**, ki yɔ ji-a **-ɛ**, **-j**, **-u**, walima **-a** wulu baalinŋ nafaamaan cɛenmaan kiri kɔɔtɛ.) (Abu shɛn pa-i), (Fu ki fɛɛn-ɛ.)

- **-ri**, **-li**, walima **-ni** mabi wɔri maanama waaci ŋmani shi-i. (Adama i na-**ni** jibi woo jibi.)

-a, **-ra**, **-la**, walima **-na** bi wɔri yɔ ma ki sun. (Sedu yɔ ji kaan-na. Lasina yɔ bili-la.)

Baaramawɔ mabi wɔ yɔ ma ki sun

Kalindaŋ kiri kakan-i kí i niŋ baaramawɔ ki nafaa arɔ̀̀ baarama seɛe kiri ru a jnaan shɔ̀̀rɛniŋ ki tɛ. Mabi maka jnaan taanshe kari shi da mabi kiri ra, nwɔma ñi i ji jɔwulu fɔɔmaan ni.

4.1 Jibi sun wulusuntalinŋ ki

Gbenanŋ tenŋ so-a finŋ shi-i ki.

Kɔri ki : koŋ bataa maku yɔ a kaashi ri ra awɔ jnaninkulutɔnbi ki ru.

4.2 Pwulunsun

Wulubalinŋ bubu ki : ñi tɔ-a dɔ̀̀kunaŋ ? N'bika shɔ̀̀rɛniŋ ki n'danwŋ ?

Tɔ taanshe kiri : **ki**, **ri**, **kiri**. (**miŋ tu** : baa **ki**, baa **ri**, baa **kiri**). Yìrì i nfɛnɛ bi-a ? Yìrì i seɛe-a dɔ̀̀kunaŋ?

Wulujutenŋ kiri (fáá, fàà): Yìrì kɔri ki i n'danwɔ ? Yìrì i bo-a tɔ kwuru danwɔ ri sun ?

4.3 Mani furumaan

Wulubalinŋ nafaawɔ debɛmaan kiri miŋ tu : **kp**, **gb**, **ŋm**, **sh**. (A kalinkanŋ 33, 34 niŋ fa 37 fudaŋ kiri sheeli silaberi ki ru).

N'jnaan i bi kalindaŋ kiri tɛ, tu jɔwulu ki ru wulubalinŋ nafaawɔ kiri bɛɛ ri yɔ seɛe-a nafaawɔ fuuli wu, nka yìrì i bi-ri arìmanŋ fan tɔnŋ kaan tenŋ i. N'bishi yɔ jibi sun wulusuntalinŋ ki ru. Ka wulubalinŋ kari kila-a Kpɛliwulu, walima Konfɔanwulu kiri ru ki, nka yìrì mwɔ-i jɔwulu ki ru hali.

Min tu: gban, gbishi, gbiring, gbiila, gbese. Kpaa, kpaan, kparinka, kpelekpeli, kpiri. Ŋmani, ŋmeni, ŋmiriŋmiri.

Shi-i ki ji kalindaŋ kiri wu wulusuntalinŋ ki ru. N'jaan i bi kí tɛ tu ŋi i sebe-a s fa h wu.

Min tu : shuru, sheeli, shii, shinŋ, shɔɔnniŋ, shushuaŋ,

4.3.1 Baaramawɔ

A teliŋ kɔɔtiŋ taanshe 40, niŋ fa 54 kiri kali. A a ŋakili tu wulubalinŋ

Debemaan kiri ra. Niŋ kɔɔte, kalimɔɔ ki i n'bi kalindaŋ kiri tɛ, tu wulubalinŋ debemaan kiri i tɔŋ kaan wɔri ru, tu kí niŋ ni bi tenŋ tenŋ teliŋ kɔɔtiŋ ki ru.

Niŋ kɔɔte, kalimɔɔ ki i n'bi kalindaŋ kiri tɛ, tu kí teliŋ kiri kɔɔr, kiri sebe arɔ̀ɔ sebe kiri ru.

4.4 Sebekalimaanna ki

Á kalinkanŋ 33 ki (ŋɛ 78-79) kali silaberi ki ru, niŋ fa pwulusun kalinkanŋ 29-34 ki (ŋɛ 82-85).

Wulufani ki kɔri tɔmaanna ki

Nanɔri kari tan

Kalinkanŋ 33 nanɔri kiri

- Kuru nfɛŋ bi-ri yeri tɛ ?

Kalinŋ tanmaŋ fa kalinŋ wɔrimaŋ ki ru, Kwuranwulu ki yɔ sebe-a. **Nka niŋ i n'bi-a, tu koŋ bataa ra so sebetan-i awɔ mani nu wulu bika jaan nu, ŋi i n'wɔri n'kaashi tɛ.**

6.4 Sebekalimaanna ki

Ŋi shi fɛnɛbi sebe ki jaannu 5 ki na, ŋi i ta bo jaanu 11 ki sun, n'fa kalindaŋ kiri niŋ bataa kali.

Wulufani ki kɔri tɔmaanna ki

Nanɔri kari tan kalindaŋ kiri ra. Kí i n'nupwulu arɔ̀ tɔŋ na.

- Shii wɔ konanbi kiri wuru dɔɔkunŋ ?
- Kɔ́ɔ juulinŋ kiri wuru dɔɔkunŋ ?
- Nfɛŋ ma-ni Shii kanŋ ki wu ?
- Nfɛŋ ncin Shii kanŋ na ta ki i juu ?
- Nfɛŋ ncin kɔŋ i po Shii wɔ tiraŋ kiri sun ?
- Shii fa awɔ konanbi ki wɔ nɔɔkɔɔbi ki a nfɛŋ bo kí sun ?
- Kí nfɛŋ bi Shii tɛ dɔɔtɔɔkulu ki ru ?
- Nfɛŋ ncin dɔɔtɔɔri ki i Shii fa awɔ konanbi ki wɔ sɔŋ je ki tɔ ?
- Dɔɔtɔɔri ki wɔ kalinŋ ki Shii ji dɔɔkunŋ ?
- Dɔɔ, Shii fa awɔ konanbi ki ji dɔɔkunŋ ?
- Bani ki tumaŋ ki i danwɔ konaŋ wɔ jaaninkulutɔnbi ki ru ?

Wuludaŋ bɛɛ :

Kɔɔ ki Kpeliwulu lu	Kwuraŋ	Tɛna	Kpaannu
fugulan	bunfila	bonfulo	bunbulu
waraninkala	kpili	kulu	kpili
kun	ɲuniŋ	wuliŋ	ɲuniŋ
dulɔki	jerɛbi	ɟɔɔwe	jerinbi
sugunɛ	fwunmwunu	semele	fwunmwunu
ɟɔɔ	ɲinaŋ		ɲɛŋ

Wulusɔɔsaa wuludaŋ bɛɛ :

Kɔɔ ki Kpeliwulu lu	Kwuraŋ	Tɛna	Misali
Tɛmɛlen	wuru	Yɛ	Ka wuru kpili bɛɛ. > Ka yɛ kulu pɛɛ.
Tɛmɛlen-dafalen	wuru-i	-ri	Kí sɔɔ wuru-i > Kí sɔɔ-i. ???
MC / sisan	i / yɔ	a	Kí yɔ maŋ. > Kí a maŋ.

Jɔwulu ki sebemaanna ki tɔnpa waari ki ru, Lii fa Fatɔɔɔma arɛ maani-i, kí i kili ki fɔn tenŋ tenŋ wɔ wulu ki shi. Niŋ kɔɔɛ, kí i ta Jɔtɔŋ kiri tɛ miŋ wulu shimaan kiri wu. Niŋ ɲaan ki tɛ, Jɔtɔŋ kiri yeri kiri tu Kwuranwulu ki daŋ i tɔ-a Jɔtɔŋ kiri bataa gbɛ. Niŋ ki na, SODELJO ki i awɔ Kalinŋ tan sebɛ kiri bataa ramɔni Kwuranwulu lu.

- Kuru fa yeri n'danwɔ ntiŋ so kila ?
- Nfɛŋ ncin kuru sɔɔmaŋ i ji ju?

Kalinkaŋ 29-34 nanɔri kiri

- Tuu wuru Abu wɔ peesuu ki ra wa?
- Nfɛŋ ncin Abu i tunpa deŋ ki sun?
- Nfɛŋ na Abu i yaalinŋ po?
- Nfɛŋ ma Abu wɔ peesuu ki wu?

4.4.1 Baaramawɔ

Kalimɔɔ ki i n'bi-a kalindaŋ kiri tɛ, tu kí pwulunsun kalikaŋ ki 29-34 ki ru maanniŋ ki kali. Niŋ kɔɔɛ, kí i arɔ̀̀ baarama sebɛ kiri shi. Kí i mani wɔ kiri rafaa tiri. Mini tan-i mabi wɔri ɲuniŋ na maanniŋ ka ru, kí i niŋ ni bo ta arɛ bomaŋ shɔɔring kiri ru miŋ tu n'ma-i ɲaan wɔ tɛ n'fɛ ki ru ka.

Nka ka mani ka ru, kalimɔɔ ki i sebɛ tan-a bunsinaŋ ki sun ki.

Abu cii **_so-i_** awɔ kpaanni ji ki ru. Kiringi ki i **_mini_** bilibili, koŋ wuru a gbeta ciiru **_ja-a_** ki.

Tuu fani **_wuru_** Abu wɔ peesuu ki ra ki. Nka, Abu i **_tunpa_** peesuu tuu bali ki sun.

Wú fa deŋ i na **_ɲaanmi_** arɛmaŋ wu. Abu i tunpa deŋ ki sun. Abu fa deŋ ki i **fɛɛn_** arɛmaŋ sun. Kɛmi i **_de_** Abu ru. Wú i yaalinpo kpeeri tɛ. Nka **__koŋ__** na ki.

Abu gbεerateɛmaan ki **_tu-i_** niɲ naan ki tɛ, kiringɲ ki i **_nani_**, Abu i n' **_ja_** tu denɲ i afinɲ fɛ.

Denɲ ki **_beenumaan_** wuru-i kɔ, nka cunɲ wuru **_po-a_** Abu gbɛta ciiru ki ru.

Wúwɔ peesuu ki yɛ ki fani i **_yali_**. Abu a ta denɲ **_shen_** ki taa, nka wú a peesuu **_ɲunanɲ_** sa.

4.5 ɲununtɛsɛbetanmaanna ki namɔnimaanna ki

Kalindaɲ kiri kakan-i kí i kalinkanɲ 34 fa pwulunsun kalikanɲ ki taanshe 29-34 kiri kali silaberi ki ru.

4.6 Wulusɔɔsaa

Tɔtarubo wuludaɲ ki naanbika shɔ kalindaɲ kiri tɛ.

N'bi kí tɛ tu ɲi i bo-a tɔ ta ru tɔ. Yìrì yɔ sɛbɛ-a wulujutenɲ ni wu.

Ka tɔtarubo wuludaɲ kari yɔ bo-a finɲ tɔ ri ta ru, finɲ nwɔ̀ri yɔ so-a san-i arì tinɲ ki ra. Tɔtarubo wuludaɲ wɔ̀ri yɔ bo-a finɲ ni ta ru, finɲ nwɔ̀ri so-a san-i arì tinɲ ki ra ki niɲ ni yɔ kari :

Míɲ, miɲ, wú (wúfinɲ), níɲ (nínfinɲ), yi (yibɔ̀ɔ̀), a (abéé) , kí (kíbéé), yìrì (yìribɔ̀ɔ̀).

Minɲ danɲ ki kene ki.

Níɲ gbɛ ki i níɲ yaa-ra.

Tɔtarubo wuludaɲ wɔ̀ri yɔ konɲ gbɛ wɔ ri, miɲ tu : **ntinɲ**,

Jibi 6

6.1 Jibi sun wulusuntalinɲ ki :

Narinɲ tinɲ ni wɔ bunfila kpari-ra arìmanɲ ɲuniɲ na ki.

6.2 Pwulunsun:

Pwulunsun yɔ tan-a wulubalinɲ dɛbɛmaan kiri sun, wɔ̀ri yɔ **kw, pw, bw, mw, ww, gw, py, by, my.**

Kalindaɲ kiri kakan-i kí so tɔnkaan ni wɔ̀ri-i wulubalinɲ dɛbɛmaan kari ra kila nwɔ̀ri ru.

(Kwu, pwuniɲ, bwuubi, mwɔ̀ɔ̀nna, wwuu, gwu, pyɛ, byiri, myɛɛn)

Tɔ kɔɔtɛ wɔ kiri i bo-a dɔɔkunɲ ? Yìrì i nfɛnɲ ji-a ? N'bɛɛ ji kí wu jibi sun wulusuntalinɲ ki ru (**na**).

N'bi tu kalindaɲ kiri n'bishi tɔri ri wɔri.

6.3 Mani furumaan

6.3.1 Wulu kwuru kiri

N'bi kalindaɲ kiri tɛ, tu kí kakan-i kí i n'tɔ, tu wulu kiri bɛɛ ri bika naan ki po san-a arìmanɲ nu jɔ kili kiri ra. Ka wulkanɲ kari sɛbɛ bunsinaɲ ki sun, ɲi i n'bi, tu kalindaɲ kiri ka fudaɲ kari sheeli :

13. Abu tu Nina dɛɛ si a fa awɔ fili kiri _____. (tɛ)

14. Nina i duŋ ki sɔɔ tuu ki _____. (sun)

15. Abu i ta ŋmɛŋ kwuru bo yìrì _____. (jɛŋ)

5.7 Sɛbetanmaanna ki

ŋununtɛsɛbetanmaanna wɔ̀ yɔ̀ bili-la kalinkanŋ 35, 36, niŋ fa 38, niŋ fa pwulunsun kalinkanŋ nimɔ̀ɔ 35-38 ki ru.

Fwuniŋ, myɛɛn, pyiiraŋ. Wúwɔ̀ bɔ̀ɔ̀ ki toŋ ki bwunu-i.
Jiŋ, Abu bwuru wari bwununfuuli wɔ̀ sa-i.

Abu pwaŋ ki tɔ̀ŋ i kwulu. Kwunŋ ki i wwuu ku ki wu.
Pyii ki i na bili de byɛ ki sun.

Koŋ kpaɔ		Koŋ walima finiŋ tenŋ	Koŋ mwɔ̀ɔ̀nna
1		Míŋ	yi (yibɔ̀ɔ̀)
2		Miŋ	a abɛ́ɛ́
3	shuru	wú (wúfiniŋ), ntiŋ	kí (kíbéɛ́)
	mari	Níŋ (nífiniŋ), nmari	
	Finŋ	ŋì (n')	yìrì (yìrìbɛɛ)

nmari.

ŋi niŋ ni jaan bi kí tɛ, niŋ fa yìrì sɛbɛka jaan ki. Tɔ̀tarubo wuludaŋ yɔ̀ so-a bo-i finiŋ tiŋ ki tɔ̀ ta ru sɛbɛ.

4.6.1 Baaramawɔ̀

Tɔ̀tarubo wɔ̀ a fu, niŋ ceeli ŋi i n'bo wulukaniŋ kari ru, miŋ tu ka ma-i jaan wɔ̀ tɛ n'fɛ ki ru:

Abu fa Nina fu ki tan-i. > **Kí** fu ki tan-i.

Kalindaŋ kiri i ka baara ka ma-a arɔ̀ɔ̀ baarama sɛbɛ ki ru. Kalimɔ̀ɔ̀ ki i n' jaanbika shɔ̀-a kí tɛ, n'kakan-i ŋì i ma jaan wɔ̀ tɛ. Nka ka mani ka ru, sɛbetan-a bunsinaŋ ki sun ki.

1. **Abu** i wari wɔ̀ri **Nina** tɛ. **_Wú / Ntiŋ_** i wari wɔ̀ri **_níŋ/ nmari_** tɛ.
2. **Nina fa Wasa** i waarama ni. **_Kí_** i waarama ni.
3. **Abu** tii ki kɔ̀-i. **_Wú_** tii ki kɔ̀-i. / **_Ntiŋ_** tii ki kɔ̀-i.

4. Jibi bæε, **Wasa** na-i **Abu** tε. Jibi bæε, **_nínj/ nmari_** na-i **_wú_** tε.
5. **Abu fa jε ki** tiri-i, kí fa **jari ki** i ta fu. **_Kí_** tiri-i, kí fa **_nj_** i ta fu.
6. **Mari cεenni ki** i keni. **_Nmari_** i keni.
7. **Cεen ki tu a ra bili.** **_nj_ / n'_** tu a ra bili.
8. **Seku fa mίj** سڪو-ج. **_Yibèè_** سڪو-ج.
9. **Miη fa n'tirishi kiri** tiri-i Bulintε. **_Abéé_** tiri-i Bulintε.
10. **Naan kiri** bilanη ki ta-a. **_Yiri_** bilanη ki ta-a. /
Naan kiri **_nj_ / n'_** ta-a.

4.6.2 Tinbi taanshe kiri

Wo ki yɔ finη, wɔ yɔ finη tinbi ji-a. N'yɔ seβε-a a ciin. N'yɔ bo-a finη ki fa a tiη ki faninmwuη.

Miη tu : Abu **w**o fu ki. Cεenni ki **w**o bulu ki.

Tɔtarubo wuludaη wɔri yɔ bo-a finη tiη ki ta ru, niη ni yɔ kari :

Móón, mɔɔn, wúwɔ, nínwɔ, nwɔ, yɔɔ (yibɔ̀̀̀̀), awɔ (abɔ̀̀̀̀), kɔ̀̀̀̀ (kíɔ̀̀̀̀), yìrɔ̀̀̀̀ (yìrìɔ̀̀̀̀).

Tɔtarubo wuludaη wɔ yɔ bo-a finη tɔ ta ru, waaci wɔ finη tiη ki yeri ki yɔ wulu bi-a, walima bi ma-a a yeri ki wɔ finη ki na, niη ni yɔ kari : **nwɔ, nwo, awɔ, yɔɔ, awɔ,** niη fa **arɔ̀̀̀̀**

Miη tu: jirinη ra = jirinη na, bali ra = bali la
Duη ru = duη nu, bulu ru = bulu lu.

5.6.1 Baaramawo

Ka wulu kanη kari seβε bunsinaη ki sun, nka ntij i jaabi wɔri ra ki.

Kalimɔɔ ki yɔ tɔ jεη wɔ kiri ŋaanmi wɔri-ra (tε, nu, ru, wu, na, la, ra, sun, jεη). Kalindaη kiri i yìrì seβε arɔ̀̀̀̀ baarama seβε ki ru kiri sun, kí i tɔ jεη finη kiri boka shɔ.

1. Nina i saa ki si Abu _____. (tε)
2. Ku ki i kuna _____. (nu)
3. Nina ta-i kari ki sa ku ki _____. (ru)
4. Nnaη kiri i ba sinaη ki nu ki ---_____. (wu)
5. Abu i nnaη kiri jεη wɔ ki bu tama _____. (na)
6. Abu i cita bu awɔ sinaη ki _____. (ra)
7. Ntiη i san jaη ki ____ maη. (ru)
8. Nina i na cɔn ku --_____. (wu)
9. Lasina i ta-ri awɔ lakɔli ---_____. (la)
10. Salifu fa Lasina i ta arì siri cεen ki _____. (sun)
11. Kí i cu kɔli n'kanη _____. (na)
12. Nina i ta Abu ____ dɔɔtɔri _____. (wu, ra)

5.4.1 Wulufani ki kɔri tɔmaanna ki

Nanɔri kari tan:

- Abu nfenɛŋ sa wɔri awɔ mari Nina tɛ ?
- Nina ta pyɛɛraŋ ki bo da ?
- Nfenɛŋ ma pyɛɛraŋ ki wu byɛ ki sun ?
- Nfenɛŋ na Abu i myɛɛn ki ciiru wɛli?

5.5 Ɔjununtɛsɛbetanmaanna ki namɔnimaanna ki

Kalindaŋ kiri kakan-i kɛ kalinkanɛ 35, 36, niŋ fa 38 kali, Ɔi i bo pwulunsun kalinkanɛ nimɔɔ 35-38 ki sun.

5.6 Wulusɔɔsaa

Wuludaŋ pyaanɛ bɛɛ ri yɔ maŋ, nwɔri kila-i tɔ ki kɔɔtɛ :
sun, tɛ, ra, na, ru, wu, fɛ, cuunɛ .

N'ɛɛ ri yɔ mani maŋ ji-a, miŋ tu : **ru, ra, sun, tɛ, fɛ, cuunɛ.**

Miŋ tu : Biki ki yɔ tabali ki **sun.** Sali i ta Abu **tɛ.**

N'ɛɛ ri i bi mafinɛ ji-ri, miŋ tu : **wu, ra.**

Miŋ tu : Mari ki yɔ suu ki kwuru ra pulu **la.** Nina yɔ ku si-a Toŋ **wu.** Shuru ki sɔɔ-ɔ tuu **ra.**

Yiri seɛ da-a tɔ ki ra ki. Faninmwunɛ yɔ tu-a yiri fa tɔ ki faninmwunɛ. **ra** ki fa **ru** kiri yɔ so-a napwulu ji-i **na, nu** walima **la, lu.** Niŋ na n'yɔ seɛ-a, miŋ tu n'yɔ nama-a jaan wɔ tɛ.

4.6.3 Baaramawɔ

Á tɔtarubo wuludaŋ kiri bo ka mani kari ru Ɔi i keŋɛ a bomaŋ shɔɔrinɛ kiri wu. Kalindaŋ kiri i ka baara ka ma-a arɔɔ baarama seɛ ki ru miŋ tu misali tenɛ wɔ ma-i jaan wɔ tɛ fɛ ki ru. Nka mani ka ru, sebetan-a bunsinaŋ ki sun ki.

Abu fa Nina fu ki tan-i. > Abu fa Nina **_arɔɔ_** fu ki tan-i.

1. Daŋ naan sa-i. Naan ki ji-i daŋ ki ____ naan.
2. Kɛ saa wɔri-i miŋ tɛ. Saa ki ji-i _____ saa dɔɔ.
3. Miŋ suu ki ja ki. _____suu ki ja ki.
4. Tuu bo-i tiraŋ kiri wɔ fu ki ru. Tuu bo-i __ fu ki ru.
5. Mari ki yɔ daŋ ki bwɔ-a. Nmari yɔ____daŋ bo-a.

4.7 Sebetanmaanna ki

Ɔjununtɛsɛbetanmaanna ki, Ɔi i po kalinkanɛ 29, 30, 31, 32, 33, niŋ fa 34 kiri fa pwulunsun kalinkanɛ nimɔɔ 29-34 ki ru.

gben, kpasa, shɛɛ, gbiila, Ɔmani

Abu cii so-i awɔ kpaanni ji ki ru.

Cunɛ wuru po-a Abu gbɛta ciiru ki ru.

Wúwɔ peesuu ki yɛ ki fani i yali.

Nina kukpaa tɔ-a kpeliwulu ki ru ki.

Jibi 5

5.1 Jibi sun wulusuntaling ki

Tiranbi kwuu ki yo bili-la, nka ñi i shen sun nari-ra ki.

5.2 Pwulunsun:

Tɔtarubo wuludaŋ kiri bi. Yiri ñuŋ ki i n'danwo ? Jibi sun wulusuntaling ki ru, tɔtarubo wuludaŋ ki nfeng i ? N'bo to danwo ta ru ?

Tinbi tɔtarubo wuludaŋ kiri i n'danwo ri ? Nfeng ni i ? Nkenŋ a so n'bishi wɔri-i ?

Wulu baaling debemaan kiri nwɔri yo **kp, gb, ñm** niŋ fa **sh**. N'ceeli kalindaŋ kiri gbɛ, tu kɪ n'bishi ri wɔri n'te ñi ji finŋ to ki bɛɛ ru. (**Miŋ tu** : kpasa, gbɛta, ñmani, shenŋ.)

5.3 Mani furumaan

Wulubaling debemaan tɔri kiri yo maŋ, nwɔri yo namɔni-na **w fa y** wu. Niŋ ni yo wulubaling debemaan ni : **kw, pw, bw, mw, ww, gw**, niŋ fa **py, by, my**. N'jaanbi kalindaŋ kiri tɛ, tu Jo wulu ki ru tu **w walima y** debɛ-a wulukaan kiri bɛɛ ru, miŋ tu : **kwuu, pwuniŋ, bwuubi, mwɔɔnna, wwu, gwu, pyɛ, byiri, myɛɛn**. Á a pwulu kalinkaŋ 35, 36 niŋ fa 38 kiri sun silaberi ki ru.

5.3.1 Baaramawo

A nɔrintɛ tɔŋ kaan kiri bɛɛ ri shi, a i pante wo ki bɛɛ shi, a i wulu kanŋ shɔɔriŋ namɔni yiri wu, nwɔ po-i abɛɛ ru. **Miŋ tu** : (6. fa c.) Miŋ **pwani** ki **baa** kilɛn-i ciŋ.

1. kwɔ	a. bwuubwu
2. myɛɛn	b. Kwɔta
3. kwulu	c. baa
4. pwulu	d. Wɔriŋ
5. kwushiri	e. Mɛɛni
6. pwani	f. bani
7. myɛ	g. Keŋ
8. pwuru	h. Joɔko
9. mwunu	i. Kwumaŋ

5.4 Sebɛkalimaanna ki

- a. Tɛliŋ kɔɔriŋ nimɔɔ 14, 27, 55 ki fa 58 kiri kali, ñi i yiri jaabi kiri bo nwɔ kaye ki ru.
- b. A silaberi kiri jaannu 93 ki ru maanniŋ ki kali.